

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 4 ‘Van ons is de jeugd gestolen’: jong in Westerbork

4.1. DE GESTOLEN JEUGD

‘Bruut en wreedaardig werd een eind gemaakt aan de jeugd van een Joods kind E. dat opgroeide in een welvarend, gelukkig gezin’, schrijft Evelien van Leeuwen over zichzelf.⁸²¹ Gabriele Silten begint haar memoires: ‘I existed between adulthood and childhood, between normal and the abnormal, between the real and the unreal, an existence between two worlds.’⁸²² Ed Wijnschenk geeft in een brief aan het Herinneringscentrum aan hoezeer hij zich gedreven voelt de jeugd een boodschap mee te geven, omdat hij zelf nooit een ‘teenager’ is geweest.⁸²³ Vaak is dit besef van het verlies van de jeugd door vervolging verbonden met een specifieke herinnering. Otto Kallus beschrijft het moment, ‘dass meine Kindheit zu Ende ging’, toen zijn vader in Westerbork werd opgeroepen voor transport en hij zijn ouders in een toestand zag ‘in dem ich sie niemals gesehen hatte.’⁸²⁴

‘Van ons is de jeugd gestolen’ drukt Ab Caransa dit gevoel van de verloren jeugd uit.⁸²⁵ Voor het merendeel van de kindoverlevenden van Westerbork betekende de komst naar het kamp een breuk. Niet alleen een letterlijke breuk met het leven dat zij waren gewend, maar ook een figuurlijke breuk die het einde van hun jeugd inluidde. Kindoverlevenden benadrukken dat hun herinneringen anders zijn dan die van volwassen overlevenden. Terwijl zij zich als kind misschien nog niet zo bewust waren van de verschillen, zijn zij als volwassenen steeds meer gaan beseffen hoe anders hun ervaringen waren.

Naar vroegvolwassenheid van kinderen in kampen is al veel onderzoek verricht. De stressvolle omstandigheden waarin zij zich bevonden konden tot gevolg hebben dat kinderen zowel lichamelijk als geestelijk versneld volwassen werden. Door hevige ondervoeding bijvoorbeeld – in concentratiekampen als Auschwitz – kon een lichaam van een kind gaan lijken op dat van een oudere. De verantwoordelijkheden waarvoor kinderen zich plots zagen

⁸²¹ Evelien van Leeuwen, *Klein in memoriam, late herinneringen*, (’s Gravenhage: Uitgeverij BZZtoH 1983) 9.

⁸²² Silten, *Between Two Worlds*, ‘Foreword’, 13.

⁸²³ Eduard Wijnschenk, handgeschreven brief aan het herinneringscentrum, gedateerd 9 september 1988, aan H. Colpa, HCKW, DO 162, inv.nr. 2799.

⁸²⁴ Menachem Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, (Berlijn: Metropol 2005) 54. Vergelijk, Valk, dagboekfragment 5 september 1975, HCKW, DO 273, inv.nr 3589-32, en Ab Caransa, Stuk 1, ‘Kinderen in Westerbork’, HCKW, DO 551, inv.nr 6731, 1.

⁸²⁵ Caransa, Stuk 2, HCKW, DO 551, inv.nr 6731, 7.

gesteld, terwijl de zorg en bescherming van ouders niet meer afdoende bleken te zijn, zorgden ervoor dat kinderen vroegwijs werden, zo stellen psychoanalytici Ira Brenner en Prof. Judith S. Kestenberg.⁸²⁶ Wat vinden we hierover in brieven en dagboeken? Of is dit iets wat zich voornamelijk in de herinnering heeft vastgeklonken? Hoewel de nadruk ligt op het gevoel geen jeugd te hebben gehad, wordt in diezelfde memoires ook gesteld dat men als kind dingen anders zag, vaak nog niet helemaal begreep. De joodsorthodoxe Jehudith Ilan-Onderwijzer meent dat ze in Westerbork nog ‘de gedachten’ had ‘van een kind’ en de Amsterdamse Alexander Roseboom typeert het als volgt: ‘Het was een gesjagger van jawelste. Wat er in die transportnachten allemaal precies gebeurde, weet ik niet meer. Daarvoor was ik destijds nog te jong, om het te kunnen begrijpen.’⁸²⁷

De kinderen van Westerbork waren weliswaar jong in Westerbork, maar voelden zich oud voor hun tijd. Dat men nu het gevoel heeft zijn of haar jeugd verloren te hebben, hoeft echter niet direct iets te zeggen over hoe men zich voelde als kind toen. Misschien gingen kinderen zich, in tegenstelling tot wat men zich nu herinnert, wel kinderlijker gedragen. Misschien leidden grotere vrijheid en toegenomen verantwoordelijkheid wel tot losbandigheid en risicovol gedrag. In dit hoofdstuk stel ik het gevoel van de verloren jeugd centraal. Door te kijken naar de dingen die kinderen zelf beschreven hebben in brieven, dagboeken en memoires en door het thema in de bredere context van jeugdherinneringen te plaatsen, hoop ik een antwoord te kunnen geven op de vraag in welke opzichten de beleving van de jeugd in Westerbork bijzonder was.

Kinderen zijn mensen in ontwikkeling, met een nog niet vaststaande identiteit in een continu groei- en leerproces. Kinderen hebben nog niet dezelfde mentale capaciteiten als volwassenen en zullen daarom geregeld dezelfde zaken op een andere wijze zien en interpreteren. Logisch en systematisch denken en moreel besef zijn bij kinderen voortdurend

⁸²⁶ Kestenberg, Brenner, *The Last Witness, The Child Survivor of the Holocaust*, waarin bevindingen van een grootschalig, psychoanalytisch onderzoek naar kindoverlevenden worden gepresenteerd. Over zowel lichamelijk als geestelijk sneller volwassen worden, zie hoofdstuk 7 ‘Aging of Children in The Holocaust’, 131-156. Over psychische veranderingen, 136: ‘The longer they lived in the “Holocaust culture”, the more they became prematurely adult, protective of their families, and capable of reacting quickly to a variety of dangers.’ En 138: ‘By the time children were twelve to fourteen years old, many took on adult tasks and were able to make their own decisions.’ Hoe ouder het kind, en daarmee dus dichterbij de volwassenheid, hoe sneller het ook als het ware de volwassenheid werd ingezogen.

⁸²⁷ Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 63, en Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 18.

in ontwikkeling.⁸²⁸ Zo kunnen schoolkinderen – in de leeftijd van zes tot twaalf jaar – dezelfde zaken op een heel andere manier beleven dan adolescenten, die al beter in staat zijn tot abstract denken. Tegelijkertijd neemt het vermogen tot herinneren met de jaren toe; een kind van vier zal veel minder onthouden dan hetzelfde kind van veertien in dezelfde omstandigheden.⁸²⁹ Dat kinderen niet dezelfde mentale capaciteiten als volwassenen hebben, wil niet zeggen dat kinderen gebrekkig zijn. Kinderen hebben ook andere capaciteiten dan volwassenen. Ze zijn fantasierijk, creatief en hebben een groot innovatievermogen. Leren en spelen gaan bij kinderen hand in hand.

Hét kind bestaat dus niet.⁸³⁰ Omdat de meeste kinderen pas vanaf een jaar of zes in staat zijn te schrijven, staan in dit hoofdstuk vooral de ervaringen van schoolkinderen en adolescenten centraal. Daarbij geldt, hoe ouder het kind, hoe beter het in staat is te schrijven over wat het heeft meegemaakt. Ik stel bewust geen eenduidige leeftijdsgrens. Het bereiken van de volwassenheid kan immers niet aan één bepaalde leeftijd worden gekoppeld. De meeste door mij bestudeerde kinderen zijn echter tussen de vier en de achttien jaar.

Voordat we Westerbork door kinderogen gaan bekijken, wil ik nog twee kanttekeningen plaatsen, die ik in paragraaf twee en drie zal uitwerken. Hoe historisch bepaald is de leefwereld van het kind in Westerbork eigenlijk? Opvoeding, verwachtingen van ouders en zelfs het kind zelf – als sociale constructie – zijn continu aan veranderingen onderhevig. En in hoeverre zijn teksten geschreven door kinderen hetzelfde, of juist heel anders, dan die van volwassenen?

⁸²⁸ Voor een overzicht van basisstadia in de cognitieve ontwikkeling van kinderen is psycholoog Jean Piagets benadering nog steeds gangbaar. Frank Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, (Assen: Van Gorcum 2005) 12-20. Vergelijk Peter K. Smith, Helen Cowie, Mark Blades, *Understanding Child Development*, (Oxford: Wiley-Blackwell Publishing 2004; eerste editie 2003), hoofdstuk 12 'Cognition: Piaget's Theory', 389-419. Piaget deelde kinderen in naar bepaalde cognitieve ontwikkelingsstadia, de sensomotorische periode van de eerste twee jaar, de preoperationele periode van 2 tot 7 jaar, waarin het kind toenemend in staat is om causale relaties te leggen, maar nog niet op logische en systematische wijze. Dit komt op in de concreet-operationele periode van 7 tot 11 jaar. Pas als kinderen ouder zijn dan 11, in de formeel-operationele periode, komt het abstract-logische denken tot ontwikkeling, welke verder wordt ontwikkeld in de adolescentie. Critici menen dat Piaget te veel nadruk legt op de cognitieve ontwikkeling. Toch hebben Piagets concepten grote navolging gekregen.

⁸²⁹ Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 118.

⁸³⁰ Ben-Sefer deelt in haar proefschrift de kinderen op in verschillende leeftijdsgroepen. Ben-Sefer, *In the Valley of Shadow Westerbork*, 176-211.

4.2. OPGROEIEN IN HET INTERBELLUM

Iedere tijd brengt tot op zekere hoogte zijn eigen kinderen voort. De stelling dat het kind zelf ook een geschiedenis heeft, zorgde een halve eeuw geleden nog voor opschudding onder historici.⁸³¹ Het moderne kind is een product van de laatste paar eeuwen, waarin er een duidelijke samenhang is te zien tussen de grote sociale veranderingen rond en vanaf 1800 en de veranderende ideeën over het kind.⁸³² Meer en meer veronderstelde men dat het kind een heel eigen karakter had en wezenlijk anders was dan volwassenen. Daarmee ging ‘het’ kind een steeds belangrijker positie innemen in de samenleving en kreeg als zodanig ook eigen ‘plekken’ in die samenleving – zoals een eigen kamer, eigen verenigingen en eigen boeken.⁸³³

⁸³¹ Geparafraseerd, Arianna Baggerman, Rudolf Dekker, ‘Verlichting, revolutie en kindbeeld in Nederland; de periode rond 1800 als keerpunt’, in: *Justitiële Verkenningen*, ‘Kindbeelden’, 31 (2005) 5, 9-17, 9. Vooral na publicatie van het boek *De ontdekking van het kind* van de Franse mentaliteitshistoricus Philippe Aries barstte de discussie los. Philippe Aries, *De ontdekking van het kind. Sociale Geschiedenis van School & Gezin*, (Amsterdam: Bert Bakker 1987; eerste Franse druk 1960, herzien 1973). In Nederland ‘ontdekte’ de Leidse hoogleraar psychologie J.H. van den Berg bijna gelijktijdig het moderne kind. Jan Hendrik van den Berg, *Metablica of Leer der veranderingen: beginselen van een historische psychologie*, (Nijkerk: Callenbach 1956). Zie voor de discussie over Aries en zijn stelling Benjamin B. Roberts, ‘History of childhood’, in: Paula S. Fass (red.), *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society*, volume 1, A-E, (New York: Thomson Gale 2004) 422-426 en Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*, (Amsterdam: Wereldbibliotheek 1995) 12-13. Voor een recente blik op de geschiedenis van de opvoeding van het kind in Nederland zie Jeroen Dekker, *Het verlangen naar opvoeden, over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900*, (Amsterdam: Bert Bakker 2006) 21-23 over Aries en de discussie over het moderne kind.

⁸³² Baggerman, Dekker, ‘Verlichting, revolutie en kindbeeld in Nederland’, 9-12. Zie ook Dekker, *Het verlangen naar opvoeden*, 11-21, waarin hij de groei van wat hij de ‘pedagogische ruimte’ noemt, in Nederland van de zeventiende tot eind negentiende eeuw, beschrijft. Het belang van het kind kwam steeds centraler staan. Colin Heywood stelt samenvattend dat in de verandering vanaf de Middeleeuwen naar een pluralistische, stedelijke samenleving de nadruk kwam te liggen op een verlengde jeugd en adolescentie. Colin Heywood, *A history of Childhood. Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*, (Cambridge: Polity Press 2004) 30.

⁸³³ Hiermee wil men niet zeggen dat er voor de negentiende eeuw geen idee bestond over verschillende levensfasen. Men erkende zeker verschillen tussen kinderen en volwassenen. Tegelijkertijd moet er ook geen karikatuur worden gemaakt van het beeld (en de behandeling) van het kind voor 1800. Naast verandering is er evengoed sprake van continuïteit, zoals de affectie en liefde die er altijd tot op zekere hoogte lijken te hebben bestaan tussen ouder en kind. Baggerman, Dekker, ‘Verlichting, revolutie en kindbeeld in Nederland’, 9, zie ook Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht* over affectieve omgang tussen kinderen en ouders in de zeventiende-eeuwse Republiek. Het is veeleer een omslag in de waardering van de kindertijd als zodanig. Röling, *Zichzelf te*

In de eerste helft van de twintigste eeuw was deze ontwikkeling nog volop in beweging, iets wat ook werd opgemerkt door de pedagogen – nog een relatief recente wetenschap – uit de tijd zelf. Zo sprak in 1938 in *Ons Kind*, een breed maatschappelijk geschraagde gids voor jonge ouders, Dr. N. Knapper zijn verontwaardiging uit over het feit dat er nog in 1910 over kindersterfte werd gesproken als de ‘zelfwieding der menschheid door de natuur.’⁸³⁴

Opgroeien in het interbellum was dus niet hetzelfde als opgroeien vijftig jaar eerder of later. Nadruk lag al steeds meer op de nu zo bekende ‘irrationele, spontane en fantasievolle aspecten’ van het kind, maar tegelijkertijd bestonden er ook heel andere ideeën over kinderen en opvoeding dan tegenwoordig en was de fysieke leefwereld van het kind vaak heel anders dan die van kinderen nu.⁸³⁵ In *Het Kind*, een handboek voor de opvoedkunde aan kweekscholen, wordt bijvoorbeeld opgemerkt dat het kind niet alleen een ‘aanstaand mens is, maar ook een kind op zich zelf.’⁸³⁶ Hierbij speelden ook de eisen van het heden een rol. Maar belangrijker in de opvoeding van het kind was ‘de aankweking van den gemeenschapszin’, zoals Gunning, een bekend en invloedrijk pedagoog uit de eerste helft van de twintigste eeuw, schrijft, ‘een allesgewichtigst onderdeel der opvoeding.’⁸³⁷ De ‘moderne’ opvoeding die niet meer alleen in het zeer belangrijke kerngezin plaatsvond, maar ook op school, in de kerk en

zien leven, 11. Het kind wordt in dit boek dus opgevat als een ideologische, sociale constructie. N. Ray Hiner, Joseph M. Hawes, ‘History of Childhood’, in: Fass, *Encyclopedia of Children and Childhood*, 427.

⁸³⁴ Johannes Gunning, *Ons kind. Gids voor jonge ouders*, (Amsterdam: Wereldbibliotheek 1938), met bijdragen van ‘zeer uiteenlopende levens- en wereldbeschouwing’, 7, en uitgegeven ter gelegenheid van de geboorte van prinses Beatrix. Hier N. Knapper, ‘De bescherming van leven en gezondheid van het jonge kind’, 50-58, 50. In *Het kind*, een handboek voor de opvoedkunde aan de kweekscholen, wordt de ‘mindere bestudering’ van de adolescentie onder meer gewijd aan het zeer recente ontstaan ‘-de laatste 30 á 40 jaren-’ van maatschappelijke en daarmee wetenschappelijke interesse in deze levensfase. Louis Bigot, Philipp Kohnstamm, W.H. ten Seldam, *Het kind. Pedagogiek, handboek voor opvoedkunde ten dienste van kweekscholen*, (Groningen/Batavia: Wolters 1935, eerste druk 1930) 107.

⁸³⁵ Baggerman, Dekker, ‘Verlichting, revolutie en kindbeeld in Nederland’, 10. Stephen Lassonde, ‘Age and Development’, in: Fass, *Encyclopedia of Children and Childhood*, 38-45, 43, over pioniers als G. Stanley Hall, John Watson, Jean Piaget en John Dewey en de rol die zij speelden in de ontwikkeling in jeugdpedagogiek en psychologie in de vroege twintigste eeuw.

⁸³⁶ Bigot, *Het kind*, 20. De verjaardag wordt dan gevierd als een ‘heel belangrijke dag in het kinderleven. Laat alles er van getuigen, dat het kind nu het middelpunt is’, in Gunning, *Ons kind*, Mej. A.A. Fokker, ‘Kinderfeesten’, 83-84, 84.

⁸³⁷ Gunning, *Ons kind*, 144, en Gunning, ‘Afhankelijkheid en zelfstandigheid’, 166-172, 171. Over Gunning: Mulder, ‘Gunning [Wzn.], Johannes Hermanus (1859-1951)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. [URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/gunning](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/gunning) Gunning was hoogleraar in Utrecht en schreef onder meer voor *Het Kind. Veertiendaagsch blad voor ouders en opvoeders*.

op de jeugdvereniging, stond in dienst van deze gemeenschap, zelfs al bleef het gezin ‘De lamp van de huiskamer [...] de vuurtoren, die ons de kaart wijst op de woelige levenszee.’⁸³⁸ Opvoeding was daarmee veel minder op het individu gericht dan tegenwoordig, met minder nadruk op zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Opvoeding was ook seksebepaald, met ‘Gerrit een ingenieur in de dop’ en ‘Dina een bereddende zorg voor haar poppenkinderen’, waarbij de ouder een bepaalde mate van ‘harden’ werd aangeraden.⁸³⁹

De realiteit van een kinderleven in het interbellum en de oorlog is echter niet helemaal gelijk aan de ideële voorstellingen over kinderen van psychologen en pedagogen die uiteindelijk toch vooral een burgerlijk publiek hadden. Van alle kinderen volgde maar 36 procent na de lagere school enige vorm van voortgezet onderwijs, zoals in Bigots *Het Kind* te lezen valt.⁸⁴⁰ Wel maakten kinderen in toenemende mate gebruik van de nieuwe instanties, zoals sport- en jeugdverenigingen die vaak langs confessionele lijnen waren georganiseerd – ook de kinderen die later in Westerbork terecht zouden komen.⁸⁴¹ Jeugdcultuur van adolescenten breidde zich steeds meer uit, wat in het te beschrijven Westerborkse ‘uitgaan’ en ‘daten’ bijvoorbeeld tot uiting kwam, al kan er voor de oorlog nog niet van een jeugdcultuur gesproken worden, zoals die zich vanaf de jaren zestig ontwikkelde.⁸⁴² Bovendien werd de jeugd van veel kinderen in deze periode beïnvloed door de crisis van de jaren dertig, en de armoede en werkloosheid (van de ouders) die deze met zich meebracht. Het is overigens wel belangrijk op te merken dat juist de groep kinderen die al voorgezet onderwijs volgden en naar de sport- en jeugdvereniging gingen, de kinderen uit de midden- en hogere klassen, in dit proefschrift zijn oververtegenwoordigd.

De invloed van de joodse achtergrond van de kinderen op hun dagelijks leven is heel divers te noemen. In het vorige hoofdstuk haalde ik aan dat het geboortecijfer van deze groep veel lager lag dan gemiddeld, wat betekent dat de joodse gezinnen relatief klein waren.⁸⁴³

⁸³⁸ Bigot, *Het kind*, 15, 71.

⁸³⁹ Gunning, *Ons kind*, Banning, ‘Het gezin’, 150-156, 154, over harden, zie Gunning, *Ons kind*, A. Nanninga-Boon, ‘Verwennen en harden’, 199-204.

⁸⁴⁰ Bigot, *Het kind*, 108, in 1935.

⁸⁴¹ Lassone, ‘Age and Development’, 38, over het ontstaan van allerhande instituties voor (zorg van) kinderen. Gunning, *Ons kind*, 54, een lijst van instanties tot dan toe, evenzo Bigot, *Het kind*, 105, 107, en 119-12 over jeugdverenigingen.

⁸⁴² Howard Chudacoff, ‘Adolescence and Youth’, in: Fass, *Encyclopedia of Children and Childhood*, 15-20, 17.

⁸⁴³ Hans Blom, J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en joden in Nederland, 1870-1940’, in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Manfeld, I. Schöffer, (red), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, (Amsterdam: Balans 1995) 247-320, 251-252.

Veel kinderen waren min of meer geassimileerd en hun levens speelden zich grotendeels op dezelfde plekken af als die van niet-joodse kinderen. ‘Ik deed aan voetbal, roeien en atletiek’, herinnert Harry Fields zich. ‘Bijna al mijn vrienden kende ik via school.’⁸⁴⁴ Dit veranderde in de oorlog, vooral toen joodse kinderen vanaf september 1941 geen niet-joods onderwijs meer mochten volgen.⁸⁴⁵ Hoewel assimilatie en secularisatie de trend waren, werden vaak de joodse tradities in ere gehouden. Kindoverlevenden herinneren zich vooral de traditionele maaltijden op vrijdagavond en het vieren van de belangrijkste joodse feestdagen; sommige kinderen kregen ook joodse les en gingen af en toe naar de synagoge. Het bleef gewoon jongens te besnijden en de bar-mitswa van dertienjarige jongens te vieren.⁸⁴⁶ Kinderen met een strenge joodsorthodoxe opvoeding in eigen kring waren in de minderheid, ook onder de auteurs.⁸⁴⁷ Wel zijn er opvallend veel Duits-joodse kindoverlevenden onder de schrijvers met een min of meer – liberaal joodse – religieuze opvoeding.⁸⁴⁸ Soms conflicteerden de joodse en niet-

⁸⁴⁴ Fields, *Turbulente tijden*, 69. Zie Spanjaard, *An American teenager*, 28, over de padvinderbeweging waar hij en zijn vader actief in waren.

⁸⁴⁵ Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943*, (Amsterdam: Vassallucci 2001) 39. Vergelijk egodocumenten o.a. Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 2-5 over het Joods lyceum aan de Mauritskade in Amsterdam, en Spanjaard, *An American Teenager*, 39 over de joodse school. Zie verder paragraaf 4.6.1 Het onderwijs in Westerbork en 4.6.2. Herinneringen aan mijn schooltijd, over onderwijs en de ervaringen van kinderen en kindoverlevenden in Westerbork.

⁸⁴⁶ Blom, Fuks-Manfeld, Schöffner, (red) *Geschiedenis van de joden in Nederland*, 266-267 over secularisatie binnen de Joodse bevolkingsgroep in de periode 1870-1940, 276 over de ‘brede joodse sfeer of joodse subcultuur’ die bestond, zonder dat dit een zuil was te noemen, 283-284 over assimilatie en integratie van joden in de Nederlandse samenleving, dat deze tendensen toch niet helemaal doorzetten, en hoe er ‘een herkenbare joodse minderheid bleef bestaan.’ Over joodse les, onder andere Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 12-13, Eddy Mannheim, ‘Herinneringen’, (Amsterdam: z.u. 2005) 10, Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 34-36, Spanjaard, *An American Teenager*, 48. Over Bar Mitswa onder andere Spanjaard, *An American Teenager*, 47, ‘Even though my parents were not very religious, they still wanted me to become Bar Mitzvah’d’, en Robert Cohen, ‘Korte levensloop’, 1996, HCKW, DO 1204, inv.nr. 15065, ‘Ik heb geen godsdienstige opvoeding gehad, maar mijn ouders hebben mij wel Barmitswa laten doen.’

⁸⁴⁷ Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 9, over haar orthodoxe opvoeding. Vergelijk Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 14-17.

⁸⁴⁸ Namelijk Shulamith Garbasz-Zimet, Gerhard Durlacher, Hannelore Grünberg-Klein, Eddy Mannheim, Ellen Eliel-Wallach, Simon Magnus, Hanna Kalter-Weiss en Suzanne Mehler-Whitely. Zie Dan Michman, *Het liberale Jodendom in Nederland, 1929-1943*, (Amsterdam: Van Gennep 1988) voor (de oorzaak van) het geringe aantal liberale joden in Nederland voor de oprichting van de Liberale Gemeente in 1930, 27-35, 142, waar Michman vermeldt dat op het hoogtepunt van haar bestaan deze beweging niet meer dan 900 leden had, 0,6 %

joodse wereld. Norbert Buchsbaum beschrijft in zijn memoires hoe hij naar een lyceum ging en speelde in een hockeyvereniging, maar tegelijkertijd in de problemen kwam toen zijn bar-mitswa samenviel met een belangrijke wedstrijd, wat hem op een veroordelend stilzwijgen van zijn ‘OostJoodse’ familie kwam te staan.⁸⁴⁹ Joodse kinderen werden soms door andere kinderen op hun ‘afwijkende’ achtergrond gedrukt, soms ontaardend in antisemitisme.⁸⁵⁰ Enkele kinderen werden lid van zionistische jeugdverenigingen en volgden later een opleiding in de Hachshara, die jonge joden voorbereidde op een toekomst in Palestina.⁸⁵¹

Toch is er in de opvoeding ook veel continuïteit te bespeuren, tussen toen en nu en tussen joden en niet-joden. In zijn studie naar 250 jaar Nederlands-Vlaamse jeugdherinneringen beaamt historicus Hugo Röling hoe hieruit duidelijk wordt hoe lang mensen al op zoek zijn naar een evenwichtige opvoeding, ‘waar liefde en tucht (...) tot hun recht komen.’⁸⁵² In *Ons kind* is te lezen dat ouders autoriteit moeten bewaren, zeker geen kameraden moeten zijn, maar kinderen wel degelijk de ruimte moeten geven om samen met vrienden te zijn, ‘zonder dat wij alles bedischen.’⁸⁵³ Kindoverlevenden zoeken het onderscheid in jong zijn toen en jong zijn nu vooral in het verschil in onafhankelijkheid en zelfstandigheid, de eerder genoemde gemeenschapszin indachtig. Zo herinnert Rob Cohen, afkomstig uit een Amsterdams middenstandsgezin, zich dat hij wel wilde onderduiken, maar zijn ouders anders besloten en tegen zijn ouders ging hij niet in. ‘Het toont weer eens aan, hoe

van de totale joodse gemeenschap van 140.000, en voor de wijze waarop de Duitse vluchtelingen het liberale Jodendom ‘verduitsen’ zie 105-133.

⁸⁴⁹ Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 16-17, ‘OostJoodse’, 11. Zie voor een mengeling van joodse en niet-joodse jeugd en ‘conflict’ daartussen ook Mannheim, ‘Herinneringen’, 9, die zijn Joodse lessen meer en meer liet vallen omdat ze samenvielen met slagbalwedstrijden op woensdagmiddag. Zijn vader kwam er achter en gaf ‘een flink pak op mijn broek.’ Ook Sam Stern ontliet zijn Joodse lessen die hij voor zijn bar mitswa volgde. Stern, *Ziekenbroeder in kamp Westerbork*, 7.

⁸⁵⁰ Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, 142-143. Gans heeft talloze interviews gehouden onder Nederlandse joden die in de jaren twintig en dertig naar school gingen waarin sprake is van (milde) gevallen van antisemitisme. Sam Stern geeft aan wel eens te zijn utigescholden voor ‘Jood’ of ‘jeude’, maar meent dat dit ‘net zo’n scheldnaam is als ‘rooie’, ‘schele’ of kromme’. Van antisemitisme heb ik overigens nooit veel gemerkt.’ Stern, *Ziekenbroeder in kamp Westerbork*, 7.

⁸⁵¹ Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 17-20, over vereniging *Mizrachi*, en Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 28-29 over Joodse jeugdvereniging en 45-49 over zijn opleiding voor Palestina bij de boer.

⁸⁵² Röling, *Zichzelf te zien leven*, 85.

⁸⁵³ Gunning, *Ons Kind*, Rutten, ‘vriendschappen’, 156-160, 159.

de tijden zich hebben gewijzigd, want in vergelijking met een zeventienjarige jongen nu [1996; EM], is deze laatste veel onafhankelijker en zelfstandiger en minder naïef.’⁸⁵⁴

4.3. KINDEREN SCHRIJVEN OVER DE OORLOG

De uit Duitsland gevluchte Suzanne Mehler-Whitely was zeven jaar toen zij met haar ouders naar Westerbork werd gebracht. In haar memoires *Appel is forever* probeert ze dit kind van toen te laten spreken, ook al schrijft ze als de volwassen Suzanne van nu. Het verhaal wordt als het ware verteld vanuit het perspectief van de Suzanne in de oorlog; een zevenjarige met nog maar een zeer begrepsd begrip van de wereld om haar heen, maar tegelijkertijd met de open blik van een zich rap ontwikkelend kind. Voor Mehler-Whitely was dit een heel bewuste keuze. ‘I found it incredibly important to give voice to the child in the sense of speaking for all the children’, zegt zij in een interview naar aanleiding van haar memoires.⁸⁵⁵ Hanna Kalter-Weiss, ook uit Duitsland gevlucht met één van de zogenaamde Kindertransporten, koos voor een andere oplossing. Hoewel zij niet zo jong was als Suzanne – ze was tiener in het kamp – beschrijft zij haar belevenissen in de derde persoon, als een verhaal over de Hanna van toen.⁸⁵⁶ Ed van Thijn probeert kleine Eddy zoveel mogelijk te laten spreken door zijn fragmentarische herinneringen te volgen en te proberen te begrijpen.⁸⁵⁷ Gabriele Silten, ten slotte, geeft in haar voorwoord aan dat zij haar zo verschillende ervaringen als kind toen heeft geprobeerd te vangen in passages geschreven in de eerste persoon gezet tegenover de ‘ik’ van nu, die de hoofdverteller is.⁸⁵⁸

⁸⁵⁴ Cohen, ‘Korte levensloop’, HCKW, DO 1204, inv.nr. 15065, 4. Vergelijk Ab Caransa, *Dag Meneer Blom. Afscheid van een stad*, (Haarlem: Uitgeverij Tuindorp 1997) 71, ‘En je moet je proberen te realiseren dat vijftig-zestig jaar geleden kinderen van 12 tot 17 jaar echt nog kinderen waren. Dat is heel anders dan nu met jullie het geval is.’

⁸⁵⁵ Jesse Abrams-Morley, ‘Holocaust Survivor preserves memories’, in *The Daily Northwestern*, 15 mei 2003. <http://dailynorthwestern.com/2003/05/14/archive-manual/holocaust-survivor-preserves-memories/>

⁸⁵⁶ Kalter Weiss, *Scuds*, en Hanna Kalter-Weiss, ‘Synopsis of my life under the Nazis’, 1996, HCKW, DO 801, inv.nr. 8510.

⁸⁵⁷ Van Thijn, *Achttien adressen*, en Van Thijn, *Het verhaal*. In *Het verhaal* begint Ed met een brief die hij schreef vanuit Westerbork en blikt hij vooral terug op zijn jeugd na de oorlog. Zie ook interview met auteur 6 mei 2008, waarin hij *Het verhaal* kenmerkt als de Ed van nu die terugblikt op de Ed van toen. In *Achttien adressen* heeft hij geprobeerd dichterbij de Ed van toen te blijven. ‘Ben ik bewust in die kinderziel gedoken. Dat maakt het ook zo moeilijk.’ Maar Van Thijn zegt in ditzelfde interview met betrekking tot achteraf gevonden en toegevoegde data: ‘Dat is altijd, ik heb het zo authentiek mogelijk gehouden, maar het moet wel kloppen.’

⁸⁵⁸ Silten, *Between Two Worlds*, ‘Foreword’, 13.

In deze memoires van kindoverlevenden zien we als het ware ‘familiegelijkenissen’ in toon, genre, inhoud en stijl, zoals literatuurwetenschapster Susan Robin Suleiman het omschrijft.⁸⁵⁹ De gedeelde factor van de jeugd zorgt voor niet alleen andere ervaring en beleving, maar ook andere wijzen van schrijven over die beleving dan in memoires van volwassenen, zelfs zozeer dat van een nieuw genre binnen het bredere genre van de Holocaustliteratuur wordt gesproken.⁸⁶⁰ De genoemde kinderlijke stilering van taal, het kinderlijk perspectief weergeven door gevoelens van het kind af te wisselen met bespiegelingen van de volwassene nu of het schrijven in de derde persoon om de kloof tussen kind en volwassene te symboliseren, zijn enkele veelvoorkomende ‘familiegelijkenissen’.⁸⁶¹ Ook maken kindoverlevenden vaak feitelijke vergissingen en is er grotere aandacht voor het detail en voor de defamiliarisering – vervreemding – van de omgeving die zij waren gewend, wat (soms) ten koste gaat van de bredere – historische – context.⁸⁶² Teksten van kindoverlevenden worden vooral gekenmerkt door fragmentatie, juist omdat het geheugen van een kind nog voortdurend in ontwikkeling was. In het algemeen kan worden gesteld dat hoe jonger het kind, hoe fragmentarischer de latere herinnering.⁸⁶³ Het kinderlijke perspectief dwingt deze teksten nog meer dan andere Holocaust egodocumenten een literaire richting op te gaan. Immers, om het perspectief van het kind te vangen, moeten wel stilistische en narratieve methoden worden gebruikt, die deze teksten soms heel literair lijken te maken, nog meer dan teksten geschreven door volwassenen.⁸⁶⁴

Niet alleen in memoires komen we deze of soortgelijke ‘familiegelijkenissen’ tegen. Ook contemporaine egodocumenten van kinderen dragen bepaalde kenmerken in zich die

⁸⁵⁹ Suleiman, ‘The 1.5 Generation’, 292.

⁸⁶⁰ Reiter, ‘The Holocaust as seen through the Eyes of Children’, in: Andrew Leak, George Paizis, *The Holocaust and the Text: Speaking the Unspeakable*, (New York: St. Martin’s Press 2000) 83-96, 83, Reiter, ‘Kinds of Testimony: Children of the Holocaust’, 3, Sue Vice, *Children Writing the Holocaust*, (Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan 2004), 11.

⁸⁶¹ Voor kinderlijke stilering en voor gebruik van de derde persoon zie Vice, *Children Writing the Holocaust*, 6-7. Het afwisselen van de persoon toen als kind en nu als volwassene in de tekst wordt wel ‘split time narrative’ genoemd, Vice, *Children Writing the Holocaust*, 3.

⁸⁶² Vice, *Children Writing the Holocaust*, 2, waar nog enkele andere veelvoorkomende karakteristieken worden genoemd, maar die komen minder in de teksten over Westerbork voor. Vice heeft het ook over vergissingen in feiten en *percepties* [nadruk EM], maar een vergissing in perceptie lijkt mij een onmogelijkheid.

⁸⁶³ Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*, 7, en hoofdstuk ‘Flitsen in het duister: eerste herinneringen’, 23-42. Zie ook Reiter, ‘The Holocaust as seen through the Eyes of Children’, 86.

⁸⁶⁴ Reiter, ‘Kinds of Testimony: Children of the Holocaust’, 5.

specifiek verbonden zijn met de jonge leeftijd van de auteur. Net als memoires zijn deze teksten vaak zeer gefragmenteerd, is het detail groot ten koste van de context, en vergissen kinderen zich regelmatig in feiten. De beleving van het kind wordt, met andere woorden, weerspiegeld in de wijze waarop het schrijft.

Zo kan een aantal kinderen nog maar net schrijven. Leo Meier begint zijn briefjes meestal met de pas geleerde formule ‘Hoe gaat het met je met mij gaat het goed’, terwijl Leni Stern zelfs nog moeite heeft met het recht en netjes schrijven.⁸⁶⁵ Jo Sander Levie is het ene moment een kind van tien, dat klaagt over de erwtensoep, ‘die niet lekker smaakt’, en snel een spelletje wil hebben, maar op het andere moment geeft hij aan hoe hij en zijn ouders liever levensmiddelen hebben in plaats van zware (school)boeken.⁸⁶⁶ Verschillende kinderen maken tekeningen bij hun brieven; Leni tekent popjes, terwijl Jo Sander Levie schetst hoe hij en zijn moeder slapen.⁸⁶⁷ In het dagboek van de zestienjarige doofstomme Simon Magnus zien we hoezeer zijn kinderlijk begrip van de wereld om hem heen zijn schrijven zowel inhoudelijk als qua stijl beïnvloedt. Toen zijn vader in staat bleek te zijn Equadoriaanse paspoorten te krijgen, om zo zijn gezin voor transport te behoeden, probeerde Simon al schrijvend voor zichzelf duidelijk te maken wat dit nu betekende: ‘Wij zijn Zurückgestellt. Warum? Vader heeft naar het land Ecuador in Zuid-Amerika geschreven. Wij hebben een pas van Ecuador gekregen. Wij zijn niet meer Duits en ook geen Hollander. Wij zijn Ecuadoriaan (Ecuadoranen.) Alleen Duitsers en Hollanders moeten naar Polen.’⁸⁶⁸ Magnus’ taal, vaak heel letterlijk, weerspiegelt de kinderlijke geest, die de wereld van het kamp onbevangen tegemoet treedt. ‘Onderweg ontmoetten wij oma’, beschrijft Simon Magnus zijn eerste dag in het kamp. ‘Zij was al op zoek naar ons. Daar zagen wij barak 50. daar woonde familie Bodenheimer. Mijnheer was alleen thuis.’⁸⁶⁹

Vlak na de oorlog namen een aantal van de persoonlijke verslagen van kinderen de vorm van een plakboek aan. Vaak in een schrift, soms zelfs zelf vervaardigd als ware het een opdracht in een handenarbeidles, worden memento’s van het kampleven verzameld. Hannah

⁸⁶⁵ Briefje van Leo Meijer aan ‘Neel’, waarschijnlijk uit 1943, HCKW, DO 461, inv.nr. 7873-02, Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 114, 127, waar briefjes zijn gereproduceerd.

⁸⁶⁶ Jo Sander Levie, brieven van 23 oktober 1942 en 16 januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁸⁶⁷ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 114, briefje van Jo Sander Levie van 23 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁸⁶⁸ Dagboek van Simon Magnus, november 1943, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

⁸⁶⁹ Dagboek van Simon Magnus, aankomst, beschreven 10 weken nadat hij in Westerbork aankwam op 29 augustus 1943, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

Kolthof maakte een stoffen omslag voor haar boek over Westerbork en Theresienstadt met daarop haar twee sterren genaaid; één Nederlandse en één Duitse. Voorin schreef ze: ‘Dit wordt een boek over Westerbork en Theresienstadt 29 juni 1943 – 11 juni 1945.’⁸⁷⁰ In het boek verzamelde ze de liedjes en gedichten die ze in Westerbork hoorde, maakte ze een lijstje van het kampjargon, en plakte ze krantenknipsels over Konrad Gemmeker in, naast de officiële documenten die zij nog bezat. Overal staat een korte uitleg bij.⁸⁷¹ Deze memento’s lijken vooral bedoeld om voor zichzelf de herinnering aan het gebeurde in stand te houden, om het een plek te kunnen geven en weer verder met het ‘gewone’ leven te kunnen gaan. Maar weinig kindoverlevenden maakten complete plakboeken; wel schonken velen documenten die zij al die tijd hadden bewaard aan het herinneringscentrum in Westerbork, iets dat overigens ook volwassen overlevenden veel hebben gedaan.

4.4. HET KIND IN WESTERBORK

Kinderen kwamen net als volwassenen van alle uithoeken van het land naar Westerbork. In de regel arriveerden ze samen met hun ouders of met andere familie. Soms arriveerden ze alleen, opgepakt vanuit de onderduik, of als wees. Simon Magnus geeft één van de weinige contemporaine beschrijvingen van de aankomst in het kamp: ‘Wij [Magnus, zijn broer Leo en hun Oma, EM] stapten in de trein en om drie uur ’s middags reden wij weg uit Amsterdam. Wij hadden het erg warm want allen hadden dikke winterjassen aan en veel bagage. Eindelijk om 8 uur ’s avonds kwamen wij in Westerbork aan. Wij moesten uit de trein naar het registratiegebouwbarak 9. Daar kregen wij een Lagerkaart.’⁸⁷² Hij beschrijft de quarantaine, het lange wachten en hoe vermoeid ze waren. ‘Eindelijk om 3 uur ’s nachts waren wij klaar. Wij waren erg moe en warm. Leon en ik werden naar barak 55 gebracht, oma naar 57. Barak 55 was erg vol. We hadden geen bed. Een aardige man stond op en gaf ons zijn bed op drie hoog. Wij gingen naar bed en vielen in slaap.’⁸⁷³ Georgy Levy beschrijft vlak na de oorlog hoe hij met zijn zusje in het kamp aankwam. ‘Ik zag de rails door ’t kamp lopen en dacht

⁸⁷⁰ Hanna Kolthof, gedenkboek ‘Jood’, 1947, HCKW, RA 1521.

⁸⁷¹ Zie ook het ‘dagboek’ van Renate Kamp, JHM, Doc. 000007911, waarin ze plattegronden tekende, data bijhield en liedjes uit het kamp opschreef en het ‘gedenkboek’ van Irvin van Gelder, in Mulder, Prinsen (red.), *Verhalen uit kamp Westerbork*, 57, deze laatste niet behorend tot het onderzoekscorpus.

⁸⁷² Magnus, dagboek aantekening van 29 augustus 1943, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

⁸⁷³ Ibid..

daarover gaan wij naar Polen of Duitsland. Maar een grote jongen zei dat het hier fijner was als in Vught.’⁸⁷⁴

In memoires wordt de aankomst in Westerbork vaak als een breuk met het leven daarvoor ervaren; een breuk vanuit de ogen van het kind dat nog niet alles begrijpt en voor wie een nachtelijke aankomst nog meer bevreemdend is dan het voor een volwassene zou zijn. ‘Still in the dark, we get off the train and drag off to a barack’, schrijft Suzanne Mehler-Whitely bijvoorbeeld. ‘The dark makes everything mysterious. We walk toward someone in another part of the barrack. The bunks look like wood storage cases in some weird shed. The woman who walks toward us is Oma. Mama and Oma make murmuring noises I don’t understand. It is Oma but I don’t feel that it is really Oma.’⁸⁷⁵ Maar even zo vaak schrijven kindoverlevenden dat de aankomst juist een vage herinnering is, terwijl sommigen zich zelfs helemaal niets herinneren. Ook dat wordt als kindeigen beschouwd. Jack Santcross herinnert zich bijvoorbeeld ‘niets van het inschrijven bij de aankomst in Westerbork.’⁸⁷⁶

Kindoverlevenden die wat ouder waren, herinneren zich beter hoe ze zich voelden en schrijven met meer achtergrondkennis over de entree in het doorgangs(- en internerings)kamp. Hun beschrijvingen van de intrede in de kampwereld als een bewust beleefd breukpunt lijken al veel meer op volwassen beschrijvingen. ‘Duitsers waren er niet en ook geen politie, alleen Joden die wat in de melk te brokkelen hadden en van wier gratie we afhingen, absoluut. Alles was in de war, duisternis, mensen, flinkerend licht. Het weer was zacht en de hemel helder. De registratie werkte als een soort sluis. Hij verdeelde groepjes, die naar het volgende station gingen: doktersonderzoek’, schrijft de toen zestienjarige Shm’uel Hacoen, afkomstig uit een groot, gemengd gezin met een vader in zaken.⁸⁷⁷

De toewijzing van de barakken, waar kinderen boven de veertien jaar naar sekse werden gescheiden, kon een nog grotere schok betekenen. De veertienjarige Avi Magid herinnert zich hoe hij van zijn moeder werd gescheiden, een ervaring die hij nooit heeft kunnen vergeten. Ik dacht: ‘Dit is de meest miserabele dag van mijn leven’.⁸⁷⁸ Dolf Gerzon

⁸⁷⁴ George Levy Mueller, net naoorlogs verslag, ongedateerd, NIOD, 244, inv.nr. 1528.

⁸⁷⁵ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 35. Zie ook Silten, *Between two Worlds*, 81-83, voor een beschrijving van een verwarrende aankomst, waarbij het kind veel niet begrijpt en vooral daarom angstig is.

⁸⁷⁶ Jack Santcross, brief aan HCKW van 22 november 1990, HCKW, DO 566, inv.nr. 6746. Willem Schroot schrijft hoe hij en zijn familie op 20 mei 1943 op transport naar Westerbork werden gesteld, maar niets over hoe dit eraan toe ging. Willem Schroot, *herinneringen*, 1993, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05.

⁸⁷⁷ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 228.

⁸⁷⁸ Magid, *Ontsnapping uit Westerbork*, 32.

leek minder moeite te hebben gehad met scheiding van zijn familie, vader en hij in één helft van de barak, zus Anneke en moeder in de andere. ‘Ik slaap bij Vader en Anneke bij Moeder maar zij natuurlijk in de dameshelft van onze barak’, schrijft Dolf aan zijn tante, al probeerde hij misschien ook vooral optimistisch te blijven.⁸⁷⁹

In de barakken probeerden families bij elkaar te slapen; kleine kinderen sliepen bij moeder, oudere kinderen op een eigen bed. Otto Kallus herinnert zich hoe het zijn moeder was die van de weinige privéruimte die de familie ter beschikking stond nog iets gezelligs wist te maken. ‘Mitten in dieser entblößenden Welt machte uns Mami ein Zuhause. Rundum die Betten von ihr, meiner Schwester und meinem Bruder spannte sie ein paar Decken auf, ordnete die Kleider auf ein paar Leisten, die sie, ich weiß nicht woher, geholt hatte, und sie machte ein Zuhause für uns: eines der Weltwunder.’⁸⁸⁰ Kinderen die alleen aankwamen werden nogal eens door kennissen of vrienden opgevangen, zoals de zestienjarige Jenny Stern, zusje van Leni Stern, die haar ouders in brieven vertelt over ‘Oom Ies’ die zijn uiterste best deed om voor haar uitstel te krijgen.⁸⁸¹

Kinderen die helemaal alleen in Westerbork aankwamen, werden in het weeshuis van het kamp opgevangen. De benaming weeshuis is misleidend, want ook kinderen van ondergedoken of zieke ouders kwamen er terecht. Het werd lang geleid door de familie Birnbaum, tot ook zij op transport werden gesteld.⁸⁸² De kinderen sliepen er op zaal, meisjes bij meisjes, jongens bij jongens en er was altijd begeleiding aanwezig. Het *Dienstbereich Fürsorge* verzorgde materiaal en eten.⁸⁸³ In brieven hebben kinderen het weeshuis heel verschillend ervaren. Leni Stern leek het wel plezierig te vinden in het weeshuis, waar zij naartoe werd gestuurd, omdat haar moeder niet goed voor haar kon zorgen. ‘Lieve paps’, schrijft ze in haar briefje, ‘ik ben in het weeshuis barak 21 Ik vind het hier wel prettig.’ Toch

⁸⁷⁹ Brief van 25 juli 1943 van Dolf Gerzon aan M. Ras, HCKW, DO 305, inv.nr. 3760-10. Zie ook Jacobus Valk, ‘Concentratiekampkind 1940-1945, vanbinnen huil ik nog steeds...’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 40, ‘Ik kwam op de mannenafdeling te liggen in dezelfde barak, een eindje van vader vandaan. Dat was een tegenvaller. Ik had gedacht dat we in Westerbork bij elkaar zouden blijven, dat was maar half waar.’

⁸⁸⁰ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 40.

⁸⁸¹ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 84.

⁸⁸² Zie Birnbaum, verslagen, NIOD, 250i, inv.nr. 497, over zijn tijd in Westerbork, waarin hij veel schrijft over zijn werk voor de weeshuiskinderen; hoe hij hen probeerde uit de transporten te halen en activiteiten voor hen te organiseren.

⁸⁸³ Het weeshuis viel onder *Dienstbereich 10*, net als de school en de naschoolse jeugdzorg. Het aantal kinderen in het weeshuis varieerde van tientallen tot een paar honderd. Zie ‘Jahresbericht 1943’ van DB 10, NIOD, 250i, inv.nr. 811.

voegt ze meteen toe, ‘maar liever in Assen, dag paps, een kus van leni’, en haar verjaardag wilde ze er niet vieren, ‘omdat ik niet bij jullie ben.’⁸⁸⁴ In de brieven die de Leidse weeshuiskinderen aan hun kennissen de familie Stoffels sturen, klinkt vooral het positieve door. ‘Ik ben gezond en wel hier aangekomen. Ik zit in een weeshuisbarak. ’t Is hier reuzengezellig en het eten is best’, schrijft Harry Spier.⁸⁸⁵ Waarschijnlijk wilde Harry niet dat de familie Stoffels zich te druk zou maken over hem of de andere kinderen, en benadrukt hij daarom vooral de positieve kanten van hun aankomst.

In de herinnering lijken de negatieve ervaringen te overheersen. Ed van Thijn is een uitzondering in zijn beschrijving van een weeshuis als een warm bad na achttien onderduikadressen en een verblijf van enkele maanden in een gevangenis. Bovenal herinnert hij zich de zorgen van leidster Judica Mendels, die ‘ontfermde zich over ons, met enorme toewijding. Ze zag erop toe dat het ons aan niets ontbrak en dat ook ik mijn leventje, danig ontwricht door de vlucht langs al die adressen, weer kon oppakken.’⁸⁸⁶ Op de broertjes Ben en Jacobus Valk heeft het weeshuis een veel minder aangename indruk achtergelaten, net als op Suzanne Mehler-Whitely.⁸⁸⁷ Toen Jacobus zich op een vrijdagavond niet goed voelde, wilde de leidster niet geloven dat hij ziek was, het zou “aanstellerij” zijn en wie zijn bed niet goed opmaakte, kreeg een pak slaag, zo beschrijft hij het weeshuis in zijn memoires.⁸⁸⁸ Maar deze drie kinderen werden zomaar van hun ouders in het kamp gescheiden. Hun ouders zouden niet voor hen kunnen zorgen en dat maakte het weeshuis per definitie al verdacht.

‘Somehow I consider all this as normal, as though the prewar time has in some manner slipped from my memory’, schrijft de volwassen Gabriele Silten over het kind dat zij toen was.⁸⁸⁹ Voor kinderen was het kampleven vanzelfsprekend. Westerbork was waar zij nu leefden, dus Westerbork was gewoon.⁸⁹⁰ In contemporaine egodocumenten wordt deze

⁸⁸⁴ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 127, briefje van 23 oktober 1942, en 134, ook uit 1943, ongedateerd.

⁸⁸⁵ Brief van Harry Spier van 23 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 892, brieven van weeshuiskinderen van Joods Leids weeshuis aan familie Stoffels.

⁸⁸⁶ Van Thijn, *Judica/Judy*, 14-15.

⁸⁸⁷ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 39, Valk, dagboekfragment 19 augustus 1975, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32, Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 2544, inv.nr. 1383, 55-58.

⁸⁸⁸ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 55-58.

⁸⁸⁹ Silten, *Between Two Worlds*, 93.

⁸⁹⁰ Zie ook Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 37, die haar hoofdstuk over Westerbork begint met ‘After the first few days, I forget that we’ve ever lived anywhere else’, en Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 52, waar hij zijn terugkeer van Vught naar Westerbork beschrijft als een terugkeer in een ‘Routine-Leben’ en Caransa, stuk 3,

kinderlijke vanzelfsprekendheid evenzeer geuit, zoals in Magnus' dagboek, waar de bijna gehele aanpassing, een verinnerlijking van het leven in een kamp, te zien is aan de woorden die hij gebruikt om zijn dagelijkse leven te beschrijven. Het zes uur opstaan was even wennen, maar 'Ik woon op bed 435', en 'Wij hebben bij oma gegeten, toen zij [sic] wij naar huis gegaan.' 'De volgende weken was niets bijzonders.'⁸⁹¹ In het dagboek van Simon Magnus was Westerbork thuis.⁸⁹² Kinderen pasten zich, kortom, makkelijk aan, zoals Bram Asscher in een brief naar huis schrijft. 'Wij maken het in ieder geval uitstekend en hebben ons ook uitstekend aangepast.'⁸⁹³

Maar het dagelijks leven werd ook bepaald door de gezondheid, of eerder het gebrek hier aan. De weinig florissante omstandigheden waaronder kinderen in de barakken moesten vertoeven, zorgden ervoor dat vroeg of laat haast ieder kind ziek werd, zelfs de kinderen van de bevoorrechte *Alte Kampinsassen*.⁸⁹⁴ De slechte hygiëne, de onregelmatige voeding, naast de continue angst voor het transport, zorgden ervoor dat vooral kinderen – nog niet zo sterk als volwassenen en in de groei – extra vatbaar waren voor ziektes.⁸⁹⁵ Meestal ging het om allerhande kinderziektes, oorinfecties en roodvonk, de in hoofdstuk twee aangehaalde kampziekte en allerlei verkoudheden. Een verblijf in het kampziekenhuis betekende over het algemeen ook niet meer dan dat; een verblijf, omdat de zieke kinderen nu eenmaal ergens

DO 551, inv.nr. 6731, 11, waar hij beschrijft dat met zijn op transport gestelde vrienden 'ook iets dat toch weer op een enigszins vertrouwde omgeving leek te gaan lijken' verdween.

⁸⁹¹ Magnus, dagboekantekeningen van 29 augustus 1943 en eind januari 1944, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

⁸⁹² 'When the people who were adults during the war came to tell their story, their emphasis was on the chronicle; names, places, dates', observeert kindoverlevende Aharon Appelfeld ook, maar voor kinderen hielden die feiten en data weinig in. 'For them the Holocaust was life, the only Life they knew.' Aharon Appelfeld, 'A Different Testimony', in: Walter Schmitz (red.), *Erinnerte Shoah. Die Literatur der überlebenden*, (Dresden: Thelemen 2003) 6. Zie ook Stargardt, *Witnesses of war*, 224, die eveneens schrijft over hoe 'gewoon' het kamp voor kinderen werd. Hij bespreekt hoe voor de jonge Yehuda Bauer zelfs Auschwitz 'gewoon' werd..

⁸⁹³ Brief van Abraham Asscher van 6 oktober 1943 aan S. Tollenaar-Fischer, HCKW, RA 1090. Zijn moeder was met een niet-jood getrouwd en daarmee beschermd.

⁸⁹⁴ Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 142, 145, en Ben-Sefer, *In the Valley of the Shadow Westerbork*, 165-166.

⁸⁹⁵ Mulder, Prinsen, *Kinderen in kamp Westerbork*, 71-72, vergelijk Dwork, *Children with a star*, 145, 'This constant succession of infectious diseases was commonplace, as were ailments specifically attributable to malnutrition.' Dwork schrijft dit niet alleen over Westerbork, maar ook over kampen als Bergen Belsen en Theresientadt. Het is de vraag of de gezondheidstoestand in die kampen vergelijkbaar was met Westerbork; zeker in Bergen Belsen waren de omstandigheden veel slechter.

moesten worden verzorgd, terwijl ouders aan het werk waren. Toch is het voor veel kindoverlevenden een belangrijk onderdeel van de herinnering aan het kamp. De Duits-joodse E. Eliël-Wallach herinnert zich hoe ze in de winter van 1943 ‘veel ziek geweest’ is, ‘vooral dysenterie en middenoorontsteking.’⁸⁹⁶ Eddy Mannheim, uit Duitsland gevlucht met zijn ouders, kreeg roodvonk en moest in quarantaine, net als Suzanne Mehler-Whitely en haar broertje die de mazelen opliepen.⁸⁹⁷ Ook in de meeste brieven wordt over ziekte geschreven. Leo Meijer, een achtjarig jongetje, schrijft vanuit het ziekenhuis hoe het met hem gaat. ‘Ik mag gauw weer opstaan. Ik heb hele lage temperatuur ik heb soms wel eens 6-4 maar ik heb vaak 6-8 en 6-9 en ook wel eens 7-1 en 7-2 en soms ook 3-7 en 7-3.’⁸⁹⁸ Ben Wessels is blij eindelijk weer een brief te kunnen schrijven aan schoolvriend Johan: ‘Eindelijk kan ik jullie dan ook weer eens een berichtje van mij sturen in de hoop dat jullie dit epistel in goede gezondheid ontvangen. Ik lig hier al 3 ½ week in het ziekenhuis met oorontsteking en ben gisteren geopereerd.’⁸⁹⁹

De meerderheid knapte weer op, zeker als ze in het ziekenhuis konden herstellen. De omstandigheden daar waren namelijk stukken beter dan in de gewone doorgangsbarakken.⁹⁰⁰ ‘In het ziekenhuis is het wel prettig’, schrijft Simon Magnus in zijn dagboek. Niet in de laatste plaats omdat het eten daar duidelijk beter was dan in de gewone barakken. ‘In het ziekenhuis kreek ik drie maal per week een ei. Dat was lekker.’⁹⁰¹ Ed van Thijn ‘had het rijk alleen’, toen hij werd opgenomen, al was hij ‘aanvankelijk te ziek om er echt van te genieten’. Van Thijn heeft veel minder fijne herinneringen aan wat hij beschrijft als het ‘zogenaamde

⁸⁹⁶ Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 13.

⁸⁹⁷ Mannheim, ‘Herinneringen’, 25. Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 38.

⁸⁹⁸ Meijer, briefje uit 1943, aan ‘lieve oetiepoetie’, HCKW, DO 461, inv.nr. 7873-02 in de brief heeft hij per ongeluk na ‘maar’ ‘meest’ geschreven, maar dit heeft hij doorgekrast.

⁸⁹⁹ Brief van Ben Wessels van 30 maart 1944, JHM, Doc. 00007857.

⁹⁰⁰ In een overzicht van de leeftijden onder de sterfgevallen van 15 juli 1942 tot en met 31 december 1943 is de sterfte van kinderen onder de één jaar en van 1 jaar in absolute termen niet heel groot. Het gaat gemiddeld om 3 á 4 gevallen per maand, met mei 1943 als maximum, waar 6 jongens en 6 meisjes van 1 jaar oud en 4 zuigelingen (ook gelijk verdeeld over de seksen) sterven. Van de volgende leeftijdsgroep 2-25, is het maximum 3 jongens en 5 meisjes. Sterfgevallen zijn echter vooral te vinden in de oudere leeftijdscategorieën, 66-75, en 76-85. ‘Übersicht und Zergliederung der Sterfgefälle vom 15 juli 1942 – 31 december 1943’, RK, Kamp Westerbork, inv.nr. 260. Uitzondering op een goede herinnering aan het ziekenhuis is bijvoorbeeld Hacohen, *Zwijgende Stenen*, 269, die zich in het ziekenhuis voelde afgewend van de gruwelen van het kamp. Hij voelde zich ‘te beschermd’ in het ziekenhuis. Abuys, Mulder, *Genezen Verklaard voor...*, 29-31 over de goede zorgen in het ziekenhuis.

⁹⁰¹ Magnus, 29 augustus 1943 in een terugblik op de eerste 10 weken, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

stervenshokje'; een bed waar mensen die op sterven lagen werden geplaatst en waar de jonge Van Thijn tegenover lag.⁹⁰² Ziek zijn betekende vooral dat het kind, net als zieke volwassenen, lange tijd geen gevaar liep om op transport te worden gesteld. Maar Michieltje, een pasgeboren baby met gezondheidsproblemen, werd zonder pardon op transport gesteld, toen hij weer voldoende was aangesterkt net als vele andere kinderen die weer beter waren.⁹⁰³

Hoe het dagelijkse leven van kinderen werd bepaald door werk, school en spelen wordt verderop in het hoofdstuk besproken. Maar net als voor volwassenen was Westerbork voor kinderen uiteindelijk een tussenstation. Het transport figureert in haast alle egodocumenten van kinderen en kindoverlevenden prominent.⁹⁰⁴ De meeste kinderen gingen met hun familie op transport, enkele gingen alleen of met andere (wees)kinderen samen. In Westerbork vertrokken een aantal transporten, waar grote groepen kinderen – meestal met één begeleider – samen op transport werden gezet, zoals het transport van de zogenaamde *Unbekannte Kinder*; 35 heel jonge weeskinderen zonder identiteit of naam die met het laatste transport naar Theresienstadt werden gedeporteerd.⁹⁰⁵ Ook de twee zogenaamde 'kindertransporten' uit Vught, waar 1296 kinderen op 6 en 7 juni 1943 via Westerbork direct naar Sobibor werden gedeporteerd, hebben veel indruk gemaakt.⁹⁰⁶ Het zijn vooral volwassenen die zich deze transporten herinneren en die vaak symbool kwamen te staan voor de wreedheid van de Duitsers.⁹⁰⁷ Ben Valk is één van de weinige kindoverlevenden die zich

⁹⁰² Van Thijn, *18 Adressen*, 17-18. Het is uit andere bronnen niet op te maken of er werkelijk een dergelijke plek bestond. Het gaat hier echter niet om de precieze praktijk van stervende patiënten, maar om de beleving van Ed van Thijn. Zie ook Abuys, Mulder, *Genezen Verklaard voor...*, 70, waarin Benjamin Valk eveneens beschrijft hoe een man vlak bij hem sterft. 'Dat zag ik allemaal, dat vergeet ik nooit meer.'

⁹⁰³ Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop*, 195, en Abuys, Mulder, *Genezen verklaard voor...*, 86-87. In Westerbork werden inderdaad ook kinderen geboren; er was zelfs een kraamkliniek. In een statistiek over juli 1942 tot en met december 1943 valt te lezen hoe er steeds meer kinderen geboren worden in het kamp, met als piek de maand juli in 1943, wanneer er 26 kinderen worden geboren. 'Übersicht Sterbefälle und Geburten 15. juli 1942-31. Dez. 1943', Rode Kruis, Westerborkarchief, inv.nr. 260.

⁹⁰⁴ Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 152-153.

⁹⁰⁵ Zie Meijer, *Onbekende kinderen, de laatste trein uit Westerbork*.

⁹⁰⁶ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 681-683, Presser, *Ondergang, Tweede helft*, 399-402, die het over de 'kindermoord' van Vught heeft. Overigens werden transporten vanuit Westerbork waar veel kinderen bij aanwezig waren ook vaak als 'kindertransporten' aangeduid.

⁹⁰⁷ Bijvoorbeeld Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 98-199 over een transport van weeshuiskinderen, dat zij naar de trein moest begeleiden. Zie ook Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 12: 'Beim Anblick der Kinder laufen mir die Tränen herunter. Alle sind so schwer bepackt. Sehen bleich und verstört aus.' Gassmann-Baumann, 'Memoires', HCKW, RA 767, 15: 'Op een gegeven moment begonnen de

zo'n transport herinnert. 'Er is een groot transport kinderen binnen gekomen. Die gingen met hun begeleiders allemaal in onze barak 35. Ze zijn er niet lang geweest. Op een Dinsdagnacht gingen ze allemaal naar het Oosten. Zeiden ze.'⁹⁰⁸

In contemporaine bronnen is het transport altijd aanwezig, vaak op de achtergrond, maar geregeld wordt ze ook expliciet beschreven. Kinderen probeerden het te begrijpen, zoals Simon Magnus, die voor zichzelf in zijn dagboek opschrijft hoe de transporten werkten. 'Er is altijd om 10 uur 's avonds appel behalve op maandagavond. Dan moeten alle mensen al om negen uur in de barak zijn. Waarom? Bijna elke dinsdag gaat er een transport naar Duitsland of Polen. Maandagochtend om 11 uur komt een lange goederentrein. De wagens worden schoongemaakt en er komt een drinkwaterton en een w.c.ton in. 's Nachts om drie uur komt de zaalleider met een lijst. Daarop staan alle mensen die in die nacht naar Polen moeten. De mensen staat [sic] vlug op en pakken de rugzakken en broodzakken. Om zeven uur komt een O.D. en brengt de mensen naar de trein. Om elf uur rijdt de trein weg, alles moet dan weer naar buiten aan het werk. Wij zijn allen erg bedroefd. Er zijn altijd veel van onze kennissen naar Polen gestuurd.'⁹⁰⁹ In brieven schreven kinderen over hun hoop om te kunnen blijven, zoals Dolf Gerzon die aan zijn tante schrijft: 'Vader zegt, dat er nog een klein kansje is, dat we toch nog thuis komen.'⁹¹⁰ Toch klinkt er veel angst in door, zoals wanneer de zestienjarige Jenny Stern aan haar ouders schrijft dat ze niet wist of ze de volgende dag op transport zou gaan. 'Morgen gaat hier een transport door of ik daar bij ben?? (...) Moeder doe wat jezelf het beste lijkt. Als jij bij me bent voel ik me sterk en veilig.'⁹¹¹

Kindoverlevenden schrijven ook om de lezer te laten zien hoe anders een dergelijke gebeurtenis vanuit het perspectief van het kind was. Sommige auteurs herinneren zich weinig tot niets van het eigen transport, behalve dan dat het iets nieuws betekende in het anders zo monotone kampeven. 'Van ons eigen transport herinner ik me vaag wat over een trein – een personentrein', schrijft Abraham Stahl, 'en dat ik me erg interesseerde voor wat wij door 't venster van Duitsland zagen.'⁹¹² In memoires wordt veel gesproken over de indruk die

kindertransporten. Toen heb ik mij gemeld om in het weeshuis te werken. Dat was het wreedste wat de Duitsers konden doen.' Liepman, *Westerbork en Theresienstadt*, 15, waar hij over deze transporten schrijft: 'Arme jeugd. Arme allen.'

⁹⁰⁸ Valk, dagboekbeschrijving over oktober 1943, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32.

⁹⁰⁹ Magnus, dagboek aantekening van 29 augustus 1943, HCKW, DO 1122, inv.nr 10642-01.

⁹¹⁰ Brief van Dolf Gerzon van 25 juli 1943, HCKW, DO 305, inv.nr. 3760-10.

⁹¹¹ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 83.

⁹¹² Abraham Stahl, 'Als kind in Westerbork', HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 3.

transporten van familieleden op hen hebben gemaakt, zeker als later bleek dat deze niet meer zouden terugkeren. Otto Kallus zag zijn vader op transport gezet worden. ‘Und das ist die letzte Erinnerung an meinen Vater: ein Mensch, den ich liebte, aber ich entdeckte es erst, als es zu spät war.’⁹¹³ De in Amerika geboren Barry Spanjaard herinnert zich dat hij diens vader moest vertellen dat zijn moeder al op transport was gezet, net voordat zij in het kamp aankwamen. ‘All I could blurt out was: “Oma is gone”.’⁹¹⁴ Benadrukt wordt in memoires dat vriendjes en vriendinnetjes altijd maar voor een periode van een week waren. ‘Natuurlijk hadden we ook vriendjes en vriendinnetjes, maar je moest er rekening mee houden dat het voor een periode was van Dinsdag tot Dinsdag, elke week weer’, schrijft Jacobus Valk.⁹¹⁵ Nog meer dan de aankomst in het kamp wordt het vertrek door sommige auteurs als belangrijkste breukmoment beschreven. Men verliet Nederland, waar men veilig kind had kunnen zijn, zelfs nog in Westerbork. ‘Schalom zur bekannten Welt, Schalom zu den Menschen, Schalom zur Kindheit, Schalom zum eigentlichen Leben, während wir nicht wussten, was uns erwartete’, beschrijft Otto Kallus het gevoel dat hij had bij zijn vertrek, terwijl Rosa Hartz zich herinnert: ““THIS IS IT” I was so depressed. THIS IS IT, THIS IS IT! Now we are in the lions’ den.’⁹¹⁶

In beschrijvingen van het transport wordt de angst benadrukt, maar ook hoe men als kind maar gedeeltelijk begreep wat er gaande was, waardoor vergissingen in feitelijkheden, zoals wie er precies een transportlijst voorlas of hoe vaak er nu een transport ging, veelvuldig voorkomen. ‘Every night lists are read out loud. I wake up and hear families move out into the night (...) It is bad to be on the list’, probeert de volwassen Suzanne haar ervaringen van toen onder woorden te brengen.⁹¹⁷ Ook de toen zestienjarige Rosa Hartz maakt een vergissing in haar beschrijving van een transportnacht. Wellicht omdat zij nog steeds zoveel angst voelt, verwacht ze de barakoudsten die de lijsten voorlazen met de Duitsers zelf. ‘In the middle of the night the Germans marched into the barracks with a list of names. If your name was called you had to get dressed and go to the train. As soon as they passed the H – our name was Hartz – we let out a sigh of relief. We were safe again for another week.’⁹¹⁸

⁹¹³ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 55.

⁹¹⁴ Spanjaard, *An American teenager*, 84.

⁹¹⁵ Valk, ‘Westerbork, mei 1943’, HCKW, DO 38, inv.nr. 1035, 2.

⁹¹⁶ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 56, Doery-Hartz, herinneringen, HCKW, RA 1063, 13.

⁹¹⁷ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 38.

⁹¹⁸ Doery-Hartz, herinneringen, HCKW, RA 1063, 11.

Meer dan zeventien en een half duizend kinderen kwamen niet terug uit de concentratie- en vernietigingskampen, waar zij via Westerbork naar werden gedeporteerd.⁹¹⁹ De zeventienjarige Hertha schreef een afscheidskaartje aan haar goede schoolvriendin Netty: ‘De laatste afscheidskaart ontvang je vanuit de trein. Zoals je ziet. We zitten met ruim 40 mensen + bagage en is het benauwd in veewagen. We zijn vol goede moed tot een spoedig weerzien van ons dierbaar Hollandje. Vaarwel, een kus Hertha.’⁹²⁰

4.5. TUSSEN KIND EN VOLWASSENE IN?

De zestienjarige Hertha Aussen verbleef bijna een jaar in het kamp op de Drentse hei. Ze was te oud voor de Westerborkse school, net als zus Annie, en moest in het kamp werken.⁹²¹ In haar brieven schrijft ze uitvoerig over het heel andere leven in het kamp, dat soms toch – ze doet aan sport, maakt vrienden – ook weer op thuis leek. Veel kindoverlevenden menen dat het kampleven hen vóór hun tijd deed opgroeien. Hoe schrijven kinderen in de oorlog over verantwoordelijkheden in Westerbork, over omstandigheden waarvan kindoverlevenden nu zeggen dat deze hen voor hun tijd deden opgroeien? Dwongen de omstandigheden hen inderdaad volwassen(er) te reageren? Is dat op te maken uit wat zij hebben geschreven over Westerbork?

4.5.1. *Leren voor jezelf te zorgen*

‘Er werd gegist: Vught, Westerbork, maar we zagen al gauw dat we naar W. gingen’, schrijft Renate Kamp vlak na de oorlog in een dagboekbrief aan haar stiefzusje in Nederland. ‘Nu was het “faire bonne mine à mauvais jeu” maken wat ervan te maken viel.’⁹²² Dat deed de toentertijd achttienjarige. Toen Renate op 29 september 1943 Westerbork binnenkwam, waren haar vader en stiefmoeder niet lang tevoren met een transport naar Theresienstadt vertrokken. Als zogenaamd ‘T-Kind’ met een ouder in een *Vorzugslager* kreeg ze een voorlopig stempel op haar *Lagerkarte*, zoals ze veertig jaar later in haar memoires opschrijft.⁹²³ Alleen in Westerbork aangekomen moest ze voor zichzelf zien te zorgen. Toen ze hoorde dat het Westerbork was waar ze naartoe zou gaan, bereidde ze zich er direct mentaal op voor. ‘Ik

⁹¹⁹ Mulder, Prinsen, *Kinderen in kamp Westerbork*, 61.

⁹²⁰ Briefkaart van Hertha Aussen van 14 september 1943, HCKW, DO 401, inv.nr. 4762-11, brieven van Hertha Aussen aan Nederlandse vriendin Netty Renès.

⁹²¹ Briefkaart van Hertha Aussen van 14 september 1943, HCKW, DO 401, inv.nr. 4762-11.

⁹²² Kamp, dagboek, JHM, Doc. 00007911, 5.

⁹²³ Renate Kamp, herinneringen in twee delen, deel twee 1980, JHM, Doc. 00007912-00007914, 12.

dacht meteen aan alle raadgevingen die de Ouders mij hadden gegeven voor 't geval ik naar W zou komen, waar ik naar toe moest gaan enz...' ⁹²⁴ In Westerbork ontmoette ze bij toeval haar vriendje Hans, die daar samen met een vriend al enkele weken vertoefde. 'Het weerzien – onder die omstandigheden – was natuurlijk reusachtig, en we zeiden meteen, dat we met z'n drieën bij elkaar wilden blijven', schrijft Renate. Ze wist voor elkaar te krijgen dat ze bij hen in de barak terechtkwam. 'We hadden er natuurlijk voor gezorgd, met z'n drieën in één barak te komen. Anders had ik als "meisje alleen" in barak 65 moeten wonen, waar alleen vrouwen ~~zijn~~ waren, weet je. Nou, dat leek me erg saai.' ⁹²⁵ Veertig jaar later weet ze niet meer hoe ze dit voor elkaar had gekregen. 'Normaal kwamen jongens in een aparte barak en meisjes zonder familie ook, maar wij kwamen in een gezinsbarak', verbaast zich haar volwassen zelf. ⁹²⁶

Renate moest voor zichzelf zien te zorgen. Ze had geen vader of moeder met wie ze samen de registratie kon doorlopen of die haar konden helpen bij het zoeken naar uitstel van transport. Zij zorgde er zelf voor dat ze in een betere barak terechtkwam en dat ze een goed baantje kreeg. Zij was niet de enige. Ook Jenny Stern, de broers Bram en Jeannot Asscher en Fred Schwarz kwamen alleen in het kamp aan. In de eerste brief die Jenny aan haar ouders schrijft, klinkt een onafhankelijke en ondernemende jonge vrouw door, die koste wat het kost probeert in Westerbork te blijven. 'Mensen, ik ben op 't ogenblik vol vertrouwen', schrijft ze, en even verderop, 'Mams, ben je de schrik weer te boven? Schrijf gauw maar weer evenals vader naar Barak 39^E terug. Brieven houden me flink. Liefste ouders wees hartelijk gegroet en houdt ook moed.' Onderaan de brief voegt ze nog toe: 'Mocht ik morgen weg gaan, dan is dit een afscheidsbrief.' ⁹²⁷ De brieven van Bram en Jeannot Asscher zijn gericht aan een moeder op afstand, die hen niet veel meer aan ouderlijke zorg kon geven dan pakketjes met wat extra voeding. ⁹²⁸ Fred Schwarz had zijn ouders in Oostenrijk moeten achterlaten, voordat hij in

⁹²⁴ Kamp, dagboek, JHM, Doc. 00007911, 5.

⁹²⁵ Ibid., 6.

⁹²⁶ Kamp, herinneringen, deel twee, JHM, Doc. 00007911, 12.

⁹²⁷ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 184.

⁹²⁸ Zoals zichtbaar is in de pakketten die de broers ontvingen en de verzoeken die zij aan hun moeder deden om levensmiddelen en spullen. Bijvoorbeeld briefkaart van 6 oktober 1943 van Abraham Asscher, HCKW, RA 1090. 'Allereerst allerhartelijkst voor de heerlijke pakketten. Ze waren buitengewoon. (...) Alleen zijn er nu wij hier een weekje zijn weer nieuwe wensen.' Waarna die wensen volgen.

Westerbork terechtkwam. Ook hij beschrijft in zijn memoires wat het betekende zonder ouderlijke steun zijn weg in het kamp te moeten vinden.⁹²⁹

Alleen in Westerbork hoefde niet eens letterlijk alleen te betekenen. Sommige al wat oudere adolescenten raakten bij aankomst in het kamp hun familie kwijt en zorgden voor zichzelf. Simon Hornman was wees, maar kwam samen met zijn oom en tante in het kamp toen hij zestien jaar was. ‘Ik herinner me niet in W. nog veel contact gehad te hebben met mijn oom en tante, zodat zij waarschijnlijk in een andere barak ondergebracht waren.’⁹³⁰ ‘Ik herinner me niet veel details van hun verblijf in het kamp’, schrijft de toen zestienjarige Shmu’el Hacoen over zijn moeder en zusjes. Met zijn moeder had hij nauwelijks contact. ‘Mijn opvoeding hield in feite op toen ons gezin werd opgelost’, merkt hij wrang op.⁹³¹

Zowel in herinneringen als in contemporaine egodocumenten zien we dus hoe kinderen die alleen, of zo goed als alleen, in Westerbork aankwamen en verantwoordelijkheden op zich moesten nemen die de ontwikkeling naar volwassenheid beïnvloedden, soms zelfs bespoedigden. Veel van deze kinderen, vooral adolescenten, schrijven dat ze zich oud voor hun tijd voelden. Toch zijn deze kinderen tegelijkertijd typische tieners. Ze nemen meer en makkelijker risico’s dan volwassenen in dezelfde situatie zouden doen en beschrijven of vertonen een voor de leeftijd kenmerkende hang naar avontuur.

Shmu’el Hacoen beschrijft hoe hij al vroeg in het kamp besloten had zich van niets en niemand iets aan te trekken. Alles wat hij deed en ondernam, stond in het teken van zijn eigen overleving. De vrijheid die hij in Westerbork genoot, vond hij wel plezierig; het bood zeker ook voordelen. ‘De plichten van school waren weg, religieuze plichten – vergeten’, schrijft hij vijftig jaar later. ‘Als je zestien bent, ben je je van geen gevaren bewust en als je bang bent is het in hoofdzaak voor de angst.’⁹³² Hacoen nam misschien makkelijk risico juist

⁹²⁹ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 79-83.

⁹³⁰ Hornman, HCKW, DO 1119, inv.nr. 12430, 4.

⁹³¹ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 246, 247.

⁹³² Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 236, 237. Zie ook herinneringen van Simon Hornman, die van een transport wist te ontsnappen door een eigen vrijstellingsbewijs te maken en ondertekenen, zoals hij zelf beschrijft. ‘Wat mijn verklaring uniek maakte was dat hij door mijzelf geschreven was’, vertelt hij meer dan vijftig jaar later. ‘Er was natuurlijk enorm risico aan mijn plan verbonden, maar: wie niet waagt, die niet wint.’ Toen zijn naam voor de tweede keer op de transportlijst stond, wist hij echt te ontsnappen. Simon Hornman, memoires, HCKW, DO 1119, inv.nr. 12430.

omdat hij zelfs het transport als een groot avontuur beschouwde.⁹³³ ‘Bovendien was ik een jonge jongen, een vrijgezel, hoefde alleen voor mezelf te zorgen en had niet veel nodig. Ik trok mijn sterkste kleren aan en de hele rest deed ik in een zak. Ik zette mijn pet op en ging op bed zitten in afwachting van wat er gebeuren zou. In het begin zag ik het als een avontuurlijke onderneming. Zoals gewoonlijk dacht ik dat de verandering misschien een verbetering kon zijn.’⁹³⁴ Risicovol gedrag ging niet altijd hand in hand met een volwassen besef van de dreiging die hen boven het hoofd hing. ‘One night we [Barry Spanjaard en zijn vrienden; EM] took a few suitcases to the washrooms where the lights were allowed to be on all night and sat down to play cards.’ De jongens verveelden zich en wilden wat plezier hebben. Tot hun grote schrik kwam, zo schrijft Spanjaard, commandant Gemmeker langs, die weliswaar niks zei, maar hen wel de stuipen op het lijf joeg. De volgende dag kregen ze straf van een zeer kwade barakkenleider.⁹³⁵

Ook Jenny Stern bleef een typische tiener. Zij was behoorlijk tegendraads in haar brieven aan haar ouders. Zo vroeg ze om allerlei spullen in de pakketten en kon maar niet begrijpen waarom haar ouders bepaalde dingen niet opstuurden. ‘Moe, je schrijft dat ze [haar zusje Hetty was jarig EM] appeltaart en ijs heeft gekregen. Waarom heb je niet een stukje taart aan mij gezonden? Dat wordt hier juist erg vaak gedaan. Eén meisje kreeg geregeld flensjes & tulband. Een andere gremsjelisch. Nog een ander boterkoek. En ik... krijg zoiets niet.’⁹³⁶ Kinderlijke reacties stonden geregeld naast vroegvolwassen gedrag. Tegelijkertijd waren maar weinig adolescenten werkelijk helemaal alleen en zonder familie in het kamp. Renate Kamp schrijft vlak na de oorlog hoe ze tante Rosa in Westerbork bezoekt. ‘Ze was heel aardig en zei dat ik altijd bij haar kon komen. Wanneer ik maar wilde.’⁹³⁷ Hier maakte de tiener graag gebruik van. Jenny Stern kon haar ouders in haar brieven geruststellen. In het kamp was Ies Behr, die zich al meteen over haar ontfermde. En de surrogaatfamilie in haar barak ondersteunde haar in van alles.⁹³⁸

⁹³³ Zie Kestenbergh, *The Last Witness*, 147: ‘Older school-age children and young adolescents, who became breadwinners of the family, experienced their daring activity as an adventure, while at the same time they fulfilled adult roles and behaved like adults.’

⁹³⁴ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 264.

⁹³⁵ Spanjaard, *An American teenager*, 105-106.

⁹³⁶ Van Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 98. Gremsjelisch is een joodse lekkernij die op pesach gegeten wordt. Het belangrijkste bestanddeel is matzemeel. Geparafraseerd.

⁹³⁷ Kamp, dagboek, JHM, Doc. 00007911.

⁹³⁸ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 83 over Ies Behr, 105 vrienden en familie met wie ze optrekt. Ook Bram en Jeannot Asscher, respectievelijk negentien en zeventien jaar oud, vinden kennissen bij wie

Ook jongere kinderen kwamen soms alleen aan. De twaalfjarige George Levy beschrijft vlak na de oorlog hoe hij en zijn zusje vanuit Vught naar Westerbork werden gedeporteerd. Na de registratie ‘kwam Mevr. Birnbaum de papieren controleren en toen gingen wij naar de kinderbarak (weeshuis genoemd).’⁹³⁹ Zij werden meestal in het weeshuis ondergebracht, waarover de gevoelens gemengd waren.⁹⁴⁰ Maar er werd in ieder geval voor de kinderen gezorgd. ‘Hoe gaat het met jullie? Met mij gaat het uitstekend. Ineke en de andere kinderen zijn goed overgekomen. Wat is Ineke dik geworden, jullie hoeven zich over haar niet bezorgd te maken, want ze wordt hier goed verzorgd’, schrijft de twaalfjarige Karel Jacobs aan kennissen. In een tweede brief schrijft hij hoe er nu ook ‘voet en handbalwedstrijden’ waren, ‘wat heel prettig’ was, hoe hij vriendjes had gekregen en dat het eten ‘over het algemeen’ goed was.⁹⁴¹ De beleving van deze schoolkinderen lijkt dan ook niet bepaald te worden door een versneld volwassen worden, zoals met de adolescenten in meer of mindere mate wel het geval was.

4.5.2. *Familie*

Maar wat als een kind niet alleen in Westerbork arriveerde? Het huisgezin was immers ‘de lamp van de huiskamer [...] de vuurtoren, die ons de kaart wijst op de woelige levenszee.’ Wat betekende het als het kind nog wel de geborgenheid en steun van de ouders of andere directe familie tot zijn beschikking had?

In brieven en dagboeken klinkt de geborgenheid en zekerheid door die de aanwezigheid van de familie gaf. Kinderen schrijven veel over hoe het met de familie gaat en beschouwden het gezin als een hecht ‘wij’, een afgesloten eenheid tegenover de – boze – buitenwereld. Dolf Gerzon schrijft zijn brief vanuit een ‘we’, dat hij zelf, zijn ouders en zijn zusje representeerde. ‘Gisteravond zijn we hier met Anneke en vader en moeder gekomen. Vannacht hebben we gelukkig goed geslapen, zoodat we nu weer goed uitgerust zijn.’⁹⁴² Ook Simon Magnus gebruikt in zijn dagboek steevast ‘wij’ in zijn beschrijvingen van het

ze geregeld eten, en ‘die ons behandelen, als zijn wij hun eigen kinderen’, zo Bram schrijft. Brief van Abraham Asscher van 22 mei 1945, HCKW, RA 1090.

⁹³⁹ Levy, net naoorlogs verslag, NIOD, 244, inv.nr. 1528.

⁹⁴⁰ Zie paragraaf 4.4 ‘Het kind in Westerbork’, 201-202.

⁹⁴¹ Twee brieven van Karel Jacobs uit zomer 1944 op Westerborkpapier aan familie E. Edelstein, HCKW, DO 1117, inv.nr. 10039-01 en 100039-02.

⁹⁴² Brief van Dolf Gerzon van 25 juli 1943, HCKW, DO 305, inv.nr 3760-10.

kampleven. ‘Wij’ bestond uit Oma, Leon en hemzelf, later ook zijn ouders.⁹⁴³ Hertha Aussen voelde zich duidelijk beter toen ze met haar moeder werd herenigd: ‘Allereerst moet ik je het nieuws vertellen: m'n moeder is plotseling gisteravond hier gekomen. We vinden het fijn, dat ze hier is. Ze is gelukkig goed in orde.’⁹⁴⁴

Zoveel jaar later herinneren auteurs zich nog goed wat de aanwezigheid van hun familie betekende. ‘We got together at night – my family-’, schrijft Rosa Hartz, terwijl Willem Schroot vooral goede herinneringen heeft aan wat zijn moeder voor hem en zijn broers deed. ‘Het is werkelijk geweldig wat ze voor ons heeft gedaan. Mede door haar zorgen zijn we de oorlog goed doorgekomen.’⁹⁴⁵ Suzanne Mehler-Whitely herinnert zich hoe volledig ze op haar vader vertrouwde. ‘Papa knows how to keep us off the list, doesn’t he? I know he does. I don’t even think about it.’⁹⁴⁶ En Gabriele Silten beschrijft hoe haar vader spelletjes met haar deed; ze moest van hem haar kamer thuis beschrijven, ze praatten over school en wat ze daar had geleerd. ‘In this way he not only keeps my memory sharp, but also reminds me that there had indeed been another time before the war.’⁹⁴⁷

Maar de aanwezigheid van de familie kon tegelijkertijd heel nieuwe zorgen en verantwoordelijkheden met zich mee brengen. ‘Nu moeder hier is gekomen heb ik het niet bepaald gemakkelijker’, schrijft Jenny Stern aan haar vader op 8 oktober 1942.⁹⁴⁸ Jenny’s moeder Frouwien had ernstige psychische klachten, haar vader lag op dat moment nog in het ziekenhuis in Assen. Jenny stond er alleen voor. Tegelijkertijd moest ze de zorgen voor haar zusje Leny op zich nemen. Ze bracht haar onder in het weeshuis, maar worstelde met die beslissing. ‘Zoals moeder al schreef is Leny in het weeshuis. Moeder vindt het erg naar, maar het is veel beter zo. Nu wordt dat arme kind tenminste verzorgd.’ Ze voegt nog toe: ‘En vader, is het nodig dat Leny die ellende met moeder ziet? Is het niet veel beter dat ze onder de kindertjes is?’⁹⁴⁹ Niet ieder kind bevond zich in een even benarde situatie als Jenny, maar ook in andere brieven schrijven kinderen over ouders die de situatie niet aankonden. ‘Nettie is vandaag niet goed en ligt in bed. M’n vader heeft griep en hoge koorts’, schrijft de

⁹⁴³ Magnus, dagboekantekening van 29 augustus 1943, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

⁹⁴⁴ Brief van Hertha Aussen van 4 april 1943, HCKW, DO 401, inv.nr. 4762-06.

⁹⁴⁵ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05, 6.

⁹⁴⁶ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 40.

⁹⁴⁷ Silten, *Between Two Worlds*, 95. Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 144 over de emotionele steun die ouders hun kinderen gaven.

⁹⁴⁸ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 113.

⁹⁴⁹ *Ibid.*, 129-130. Leni schreef eerder ook al in een briefje, als haar moeder nog niet ziek is: ‘moeder is heel druk aan het werk’, waarmee ze lijkt aan te geven dat moeder minder tijd voor haar heeft, 114.

zestienjarige Suze Philips aan een vriendin.⁹⁵⁰ En als de achtjarige Leo Meijer schrijft ‘Mijn vader is ziek’ volgt daarop direct ‘en ik vind het in Westerbork erg naar’, terwijl Jo Sander Levie ook nog eens zijn familie buiten Westerbork miste, zoals uit een briefje aan zijn opa en oma blijkt.⁹⁵¹ Vooral – oudere – meisjes werden ingeschakeld bij het dagelijks huishouden, om moeder te helpen, soms om haar wegens ziekte te vervangen, zoals Hertha Aussen, die schrijft hoe druk ze het had met het wassen van kleding en stoppen van kousen.⁹⁵²

Dat ouders niet in staat waren voor hun kinderen te zorgen is voor kindoverlevenden een nare herinnering. Het is voor hen een blijk van de abrupte verstoring van hun jeugd, hoe deze soms zelfs vroegtijdig beëindigd werd. Dit gold voor de eerder aangehaalde weeshuiskinderen, wier ouders niet in staat waren voor hen te zorgen.⁹⁵³ Maar ook Jacobus Valk herinnert zich hoe zijn moeder moeite had om het gezin draaiende te houden. ‘Ja, moeder had het in de kampen erg moeilijk’, schrijft hij.⁹⁵⁴ Gabriele Silten werd door haar moeder bij de registratie op een stoel neergezet en gezegd daar te wachten tot zij terugkwam, maar al snel, herinnert zij zich, stroomden de tranen over haar wangen, bang als ze was dat haar ouders niet zouden terugkeren.⁹⁵⁵ Voor kinderen werd plots de vanzelfsprekendheid van hun bestaan, de geborgenheid van de familie, op zijn kop gezet. Het zijn vooral kindoverlevenden tot wie dit goed is doorgedrongen; in de herinnering is men immers beter in staat dit soort breukmomenten te voorzien.⁹⁵⁶ In memoires wordt gelijktijdig met de beschrijving van de onmacht van de ouders om voor hun kind te zorgen het gevoel van de verloren jeugd verwoord.

⁹⁵⁰ Brief van Suze Philips van 8 mei 1943, HCKW, DO 94, inv.nr. 48-3, twee brieven aan vriendin Ali van de Rijst.

⁹⁵¹ Brief van Leo Meijer aan Sinterklaas, december 1943, HCKW, DO 461, inv.nr. 5581-01. En ‘Lieve Opa en Oma, Hoe gaat het met u. Goed? Ik verlang zo naar u. En ook naar de andere familie. De hartelijke groeten Joop.’ Briefje Jo Sander Levie van 23 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁹⁵² Brief van Hertha Aussen van 4 april 1943, HCKW, DO 401, inv.nr. 4762-06, ‘Vanmiddag moet ik nog wassen, dat is altijd nog een heel karwei.’

⁹⁵³ Zie paragraaf 4.4. ‘Het kind in Westerbork’, 201-202.

⁹⁵⁴ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 50.

⁹⁵⁵ Silten, *Between Two Worlds*, 81-83. Vergelijk Annie Moolhuizen-Pelle, ‘In de deuropening’, Hilversum, 1999, HCKW, RA 766, 1, waar de toen vierjarige Anna beschrijft hoe haar moeder moest huilen toen zij met haar kind werd verenigd, wat haar altijd is bijgebleven. ‘Ik ren naar haar toe en sta stralend voor haar. Mama is dit geen verrassing? Hier ben ik dan, maar mama begint te huilen. Ontgoocheld sta ik er bij, want mama is helemaal niet blij mij hier te zien.’

⁹⁵⁶ Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 143, over hoe ‘traditional family configurations’ snel disintegreerden en hoe de perceptie van de ouders door kinderen veranderde, 143-144.

Hoe meer het kind de vader of moeder idealiseerde, des te traumatischer het was om deze ouder – in Westerbork vooral psychisch – vernederd te zien worden.⁹⁵⁷ Voor de oorlog had Barry Spanjaards vader alle aandacht voor zijn zoon als hij 's avonds van zijn werk terugkeerde. Maar in Westerbork kwam hij hongerig en uitgeput thuis. 'I'm sure, although he never said it, he felt helpless and frustrated that his family was in this situation and there was NOTHING he could do about it.'⁹⁵⁸ Het zijn vooral vaderfiguren van wie het vallen van hun voetstuk op hun zonen indruk heeft gemaakt.⁹⁵⁹ Otto Kallus moest afscheid nemen van zijn vader toen deze op transport werd gesteld. Dit heeft een blijvende indruk op hem gemaakt. 'Ich spürte, dass es irgendeine große schreckliche Kraft gab, größer als die Kraft meines Vaters. (...) Ich ging zurück zur Baracke und fing an, Papi zu helfen, die Sachen einzupacken, die er mitnehmen wollte, und ich sah ihn nackt, entblößt von der etwas mystischen und entfernten Figur eines Vaters. Ich sah ihn unter der Hülle allwissender Erwachsener, und das versuchte mir großen Schmerz. Und er wusste, was ich sah, und er versuchte, mir etwas zu sagen, aber es gelang ihm nicht.'⁹⁶⁰ Tegelijkertijd kon het wegvallen van de vanzelfsprekendheid van de hiërarchische verhoudingen betekenen dat kinderen zich gingen afzetten tegen hun ouders. Alexander Roseboom 'werd langzamerhand mannelijker en groeide gestadig meer onder vaders sterke wil uit.' Zeker toen zijn vader voor langere tijd in Amsterdam moest werken, leerde Alexander beter voor zichzelf zorgen.⁹⁶¹

Het feit dat veel oudere kinderen voor hun jongere broertjes en zusjes moesten gaan zorgen, zette de verhoudingen nog meer op hun kop. Hoewel dit in de lagere klassen heel gewoon was, was het voor de hier beschreven kinderen een verantwoordelijkheid en zorg die ze niet eerder in die mate hadden gekend. Net na de oorlog beschrijft tiener George Levy hoe hij een ontsnappingspoging liet zitten, omdat hij zijn zusje niet alleen wilde laten. 'Later had ik toch spijt niet ontsnapt te zijn. Maar Ursula alleen laten, dan nog liever met haar naar Duitsland al heb ik ook nog zoveel ruzie met haar gehad!'⁹⁶² Otto Kallus herinnert zich welk een grote kracht hij ervoer toen hij zich realiseerde dat zijn vader niet de alwetende

⁹⁵⁷ Kestenberg, Brenner, *The Last Witness*, 139.

⁹⁵⁸ Spanjaard, *An American Teenager*, 107.

⁹⁵⁹ Zie ook Dwork, *Children with a star*, 143-144, waarbij zij een voorbeeld bespreekt van een vader die plots een gewone man blijkt te zijn, en *Witnesses of war*, 221 over de rolomkering van de vader-zoon relatie in Auschwitz en hoe moeilijk dit was voor de jonge Yehuda Bauer. Zie ook Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, 172.

⁹⁶⁰ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 54.

⁹⁶¹ Roseboom, 'Jood', HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 13, 16.

⁹⁶² Levy, net na oorlogs verslag, NIOD, 244, inv.nr. 1528..

volwassene was voor wie hij hem altijd had gehouden. Die kracht hielp hem de verantwoordelijkheid voor zijn familie op zich te nemen. ‘Ich spürte zum zweiten Mal, dass ich erwachsen war und Verantwortung nicht nur für mich hatte, sondern auch für meine Mutter, meinen Bruder und meine Schwester. Ich spürte, dass es irgendeine große schreckliche Kraft gab, größer als die Kraft meines Vaters. Die Kraft zerbrach ihn, aber auf mich wirkte sie nicht, selbst als ich ihn in seiner Zerbrochenheit sah.’⁹⁶³

Ook buiten de eigen familie zorgden kinderen voor andere – jongere – kinderen. Gabriele Silten beschrijft in haar memoires hoe ze haar moeder hielp met het oppassen in de barak en de oudere kinderen uit het Leidse weeshuis begeleidden de jongere naar en in Westerbork, zoals uit brieven die deze adolescenten aan goede kennissen schreven, blijkt.⁹⁶⁴ Hoewel er ook een grote groep kinderen was die zich niet geroepen voelde om voor een jonger broertje of zusje te zorgen, lijkt een groot gedeelte van de oudere broers en zussen al snel enige vorm van zorg en verantwoordelijkheid op zich te hebben genomen.⁹⁶⁵

Zelfs al was de familie nog bij elkaar, dan was er altijd nog de dreiging van ziekte maar vooral de dreiging van transport, die gezinnen uit elkaar konden scheuren. ‘I was ten years old when we came to Westerbork’, herinnert de Duits-joodse Judy Straus zich. ‘The horrors of a ten year old were probably quite different than those felt by adults. For me, the fear of being alone, of being separated from my parents, was overwhelming.’⁹⁶⁶ Suzanne Mehler-Whitely beschrijft in haar memoires een balspel dat zij en andere kinderen speelden onder leiding van haar vader. ‘The ball rolls from the field unto the frozen canal. On the far

⁹⁶³ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 54.

⁹⁶⁴ Silten, *Between Two Worlds*, 97, ‘I had always gotten along very well with children younger than I; now I help keep them occupied in some way, clean them after they have soiled themselves, and generally look after them.’ Gabriele Silten was tien jaar oud. Brieven en briefkaarten van kinderen uit het Joods weeshuis te Leiden aan de familie Stoffels, 23 maart 1943 - 9 september 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 892, waarin de adolescenten schrijven over de wederwaardigheden van verschillende kinderen, wat ze zoal doen en of er kans is op transport. Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 135, waar ze schrijft dat vooral oudere meisjes voor jongere kinderen moesten zorgen. Silten’s voorbeeld past hier goed in. Mainz, ‘Erlebnise 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 61, waarin hij schrijft hoe zijn dertienjarige dochter als een ‘pseudogaertnerin’ optrad in de Barneveld-barak. Ook in het Franse doorgangskamp Drancy namen oudere kinderen de jongere zonder morren bij de hand of droegen hen de trap op. ‘They exhibited an unusual affection for their younger siblings’, schrijft Kestenberg hierover. Kestenberg, *The Last Witness*, 138.

⁹⁶⁵ Psychologisch onderzoek in situaties waarbij kinderen alleen worden gelaten, duidt hier ook op. Smith, Cowie, Blades, *Understanding Child Development*, 138.

⁹⁶⁶ Judy Straus, ‘Disillusionment’, 2001, HCKW, RA 1839, 1. Over Judy Straus’ identiteit bestaat enige verwarring. Zie ‘Lijst van auteurs’, 441.

side of the canal is barbed wire fencing. A soldier holds his gun and watches us. Now, my Papa has to ask permission to get the ball. Almost frozen with fear I watch as Papa gets the ball, climbs back from the canal, and continues to play with us.⁹⁶⁷

Kinderen leken zich goed bewust van de fragiliteit van het gezinsleven in het doorgangskamp. Dat maakte het extra vervelend als ouders hun vragen niet goed beantwoordden of dingen verzwegen, zelfs al was het om hen af te schermen van de harde werkelijkheid. 'Warum erzählen sie mir nichts?' vraagt Otto Kallus zich nu af. Hij geeft het antwoord zelf: 'Weil sie denken, ich würde es nicht verstehen.' Maar tegelijkertijd moest hij zijn opa overal helpen en worstelde hij met de vraag of hij zich wel goed mocht voelen op een plek waar volwassenen zo veel problemen hadden en waar dingen gebeurden waarop niemand antwoord leek te hebben.⁹⁶⁸ Otto Kallus voelde zich onderschat, terwijl hij tegelijkertijd werd geconfronteerd met zorgen en verantwoordelijkheden die hij niet eerder had gekend.

4.5.3. Een negen tot vijf baan?

Eén van die nieuwe verantwoordelijkheden was het werk dat kinderen vanaf veertien jaar verplicht waren uit te voeren.⁹⁶⁹ In brieven schrijven zij aan familie en vrienden wat voor werk ze zoal deden. Karel Jacobs was 'ordonnans geworden een heel prettig baantje. Ik heb ook een overal en een paar klompen gekregen', voegt hij haast trots toe.⁹⁷⁰ Ben Wessels schrijft aan zijn vriend Johan: 'Ik moet elke dag hard werken', en vraagt om een stel kaplaarzen, maat 42, omdat het zo modderig is.⁹⁷¹ Martha Bertenthal werkte op het land, iets wat zij niet gewend was en wat dus enige uitleg verdiende. 'Jullie zult wel denken, wat doet Martha op 't veld? Nu moet je weten dat ik 't zelf gekozen heb. Ik kan ook wel hulpleidster worden bij kleine kinderen maar ik was er één keer bij en toen was 't zo'n lawaai dat ik er

⁹⁶⁷ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 37. Ook volwassenen merkten deze angst bij kinderen op. Zo schrijft Etty Hillesum in een brief over een driejarig jongetje dat doodsbang is alleen op transport te moeten gaan: 'Een jongetje van 3 ½ jaar had een ruit met een stok ingeslagen, kreeg vreselijk op z'n donder van z'n vader, begon luidkeels te huilen en zei: 'Ooooo, nu kom ik in de 51 (=de gevangenis) en dus moet ik alléén op straftransport.' Hillesum, *De nagelaten geschriften*, 685, brief aan Han Wegerif en anderen, 22 augustus 1943.

⁹⁶⁸ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 45-46. Zie ook Kestenberk, *The Last Witness*, 144, 146 over deze kwestie.

⁹⁶⁹ 'Lagerbefehl 40' over 'Verzorging der jeugd', 14 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 110, 'Lagerbefehl 79', 27 juni 1944 met een paragraaf over 'Kinderverzorging', NIOD, 250i, inv.nr. 118.

⁹⁷⁰ Brief van Karel Jacobs van 15 augustus 1944, HCKW, DO 1117, inv.nr 10039-02.

⁹⁷¹ Briefkaart van Ben(jamin) Wessels van 17 november 1943, JHM, Doc. 00007855, brieven van Ben Wessels aan Johan Schipper.

maar vanaf heb gezien.’ Vervolgens beschrijft ze haar werk op het land, dat ze deed met ‘een kleine 30 à 40 meisjes van 16 tot 30 jaar.’⁹⁷² Ook voor kindoverlevenden is het werken in Westerbork een vast thema. Fia Polak herinnert zich hoe zij als ‘koerierster’ als enige van de strafbarak vrij in het kamp mocht rondlopen, Ellen Eliel-Wallach beschrijft hoe ze in de *Nähstube* tewerk werd gesteld, en ook Shmu’el Hacoen somt een reeks aan baantjes in het kamp op.⁹⁷³

Het werk in Westerbork verruimde niet alleen de horizon, het bepaalde ook grotendeels hoe die horizon eruit kwam te zien. Men werkte immers zes dagen in de week. Werk bepaalde daarmee voor een belangrijk gedeelte het dagelijks leven in het kamp. Voor veel adolescenten was dit een abrupte omkering van het schoolleven dat zij voor Westerbork waren gewend. Tegelijk zal er ook een grote groep zijn geweest voor wie werk vanzelfsprekend was of in ieder geval een stuk gewoner, gezien het eerder genoemde feit dat maar een derde van alle kinderen, joods en niet-joods, een vervolgopleiding – middelbare school – volgde. De bronnen vertekenen hier het beeld; haast alle kinderen in dit hoofdstuk kwamen uit de midden- en hogere klassen. Maar zelfs voor kinderen uit lagere klassen was werken in een kamp iets anders dan daarbuiten. Velen meenden immers dat goed werk een voorlopige vrijstelling van transport kon inhouden. Adolescenten kregen dus ingeprent dat aan het hebben of niet hebben van – goed – werk belangrijke consequenties konden kleven. Beleving divergeert hier van de werkelijkheid, want in de praktijk stond het hebben van een goed baantje zeker niet gelijk aan het verkrijgen van een Sperre en daarmee vrijstelling van transport.⁹⁷⁴

Sommige baantjes voor adolescenten in Westerbork hadden naar analogie van de gewone samenleving een leerkarakter. Gerhard Durlacher, met zijn ouders in de jaren dertig naar Nederland gevlucht, beschrijft hoe hij in de smederij van Westerbork terecht kwam.

⁹⁷² Brief van Martha Bertenthal van 13 juni 1943, HCKW, DO 1114, inv.nr. 10040-03, brieven aan vriendin Greetje Kokje. Vergelijk dagboek van Simon Magnus over aardappelrooien: ‘Het is wel prettig buiten te werken, maar het mag niet regenen.’ Magnus, dagboekantekening van 29 augustus 1943, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

⁹⁷³ Fia Polak, *Oorlogsverslag van een 16-jarig Joods meisje*, (Amsterdam: Kolenoe 1995) 48, Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 14, Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 261-262.

⁹⁷⁴ Wel kon een beter baantje betekenen dat je betere ‘relaties’ had en daarmee enige invloed op wie er op de transportlijst kwam. Ook werden sommige functies als onmisbaar voor de organisatie van het kamp geclassificeerd, waarmee de uitvoerder een vrijstelling kreeg, meestal een stempel, waarmee hij op de *Stammliste* kwam te staan. Veel mensen zonder andere mogelijkheid tot vrijstelling hoopten wellicht langs deze manier aan transport te ontkomen, al bleek ook hier de hoop groter dan de werkelijkheid. Zie ook hoofdstuk drie, ‘Jo en ik slapen in één barak’, 109-110, over *Sperren*.

‘Samen met vier andere jongens leer ik metaal bewerken en ijzeren bedden repareren. (...) De arbeid is zwaar, maar als een werkstuk af of een reparatie gelukt heb ik een gevoel van trots.’⁹⁷⁵ Ook Hannelore Grünberg-Klein en Fred Schwarz – beiden al in het vluchtelingenkamp geïnterneerd – kwamen in de leer, respectievelijk als tandartsassistente en electriciën.⁹⁷⁶ Maar het overgrote deel van het werk in Westerbork had dit karakter niet en was zeker niet gericht of toegesneden op de jonge leeftijd van de adolescenten. Werk was over het algemeen wel naar sekse verdeeld, zodat meisjes vaker als oppasser van kleine kinderen werden ingezet en jongens fysiek werk kregen te doen. Beiden werden evenwel ingezet op het land, vooral tijdens de (aardappel)oogst, wanneer iedere helpende hand welkom was.

Het is ook tijdens de aardappeloogst dat kinderen onder de veertien jaar werden ingezet.⁹⁷⁷ ‘We moesten vroeg opstaan, alle kinderen in het weeshuis’, herinnert Ben Valk zich later. ‘We moesten het kamp uit marcheren naar een boer. ’t Was er koud en er hing een dichte mist. We hebben de hele dag aardappels gerooid tot het donker werd.’⁹⁷⁸ In het weeshuis moesten sommige kinderen ook werken, of helpen, zoals George Levy beschrijft. ‘Ik moest er hard werken, kolen halen op kruiwagens, turf, soms heel diep uit de grond halen, was naar de wasserij brengen, (...), wegen, poetsen. (...) Maar ik niet alleen hoor.’⁹⁷⁹ De grens van veertien jaar was dus tot op zekere hoogte arbitrair. Als er extra handen nodig waren, dan werden die handen benut, hoe jong of oud het kind ook was. Hoewel jongere kinderen dus wel degelijk niet volledig van werk gevrijwaard waren, ging het meestal om sporadisch werk, niet om het volwassen werkritme waarin adolescenten al relatief vroeg werden getrokken. Deze kinderen beschrijven werk niet als een factor die hen sneller volwassen deed voelen. Tijdens het werk werd er zelfs af en toe gespeeld; Jacobus Valk herinnert zich dat de weeshuiskinderen op een keer loopgraven moesten graven; al snel werd er een zandballengevecht georganiseerd.⁹⁸⁰

⁹⁷⁵ Durlacher, *Quarantaine*, 56.

⁹⁷⁶ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 73, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 84, over een plan voor vakonderwijs, nog in het vluchtelingenkamp, 94, over eerste dag in smederij, 99, over werk als leerlingelectricien, 109-110, 124-125, over het werken als beginnende naaimachinemonteur.

⁹⁷⁷ ‘Jahresbericht 1943 des Dienstbereichs 10 (Erziehung & Fürsorge)’, 24 december 1943, Stuk: Arbeitseinsatz der Jugendlichen, NIOD, 250i, inv.nr. 811.

⁹⁷⁸ Valk, dagboekaantekening van 9 november 1975 over september 1943, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32.

⁹⁷⁹ Levy, net naoorlogs verslag, NIOD, 244, inv.nr. 1528.

⁹⁸⁰ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 68.

Het werken bracht naast verantwoordelijkheid ook vrijheid met zich mee. Men was immers relatief onafhankelijk van een leidende hand thuis of op school. In principe werden jongens en meisjes bij aankomst ingedeeld, maar voor hen die wat langer in het kamp waren en wier ouders of zij zelf wat Vitamine 'R' hadden weten op te bouwen, waren er andere mogelijkheden; zij moesten zich gaan bezig houden met de volwassen taak van het zoeken van een goed baantje. 'Ik ging dus op zoek naar een baantje, dat interessant moest zijn en bovendien nog een extra bescherming moest geven, voor alle zekerheid', herinnert Shm'uel Hacoen zich, toen hij eindelijk zijn blauwe stempel had weten te bemachtigen en dus niet meer in de landbouw hoefde te werken.⁹⁸¹ Jenny Stern werd in eerste instantie ingedeeld bij de aardappelploeg, maar zag haar kans schoon en vroeg aan de boer op wiens land ze werkte of hij misschien een dienstmeisje nodig had. 'Lieveelingen, jullie kunnen me feliciteren', schrijft ze enthousiast aan haar ouders en zus. 'N.L. ik heb een nieuwe betrekking. En wel als 'dienstmaagd' bij boer Fledderus. Hoe klinkt dat?'⁹⁸² Alexander Roseboom koos bewust voor het zwaardere werk van het aardappelrooien, omdat hij meende dat dat hem sterker zou maken voor wat nog komen moest.⁹⁸³ Het werken gaf adolescenten het gevoel nuttig te zijn en kon dus, net als voor volwassenen, als een omgangsstrategie gaan fungeren. Barry Spanjaard ging vrijwillig werken, ook al was hij nog maar dertien jaar, maar er was op dat moment geen school in het kamp en hij wilde zich graag nuttig maken. Als ordonnans in het ziekenhuis moest hij hard werken, 'but I felt I was doing something useful.'⁹⁸⁴ Gerhard Durlachers eerder beschreven gevoel van trots na gedane arbeid was niet ongewoon.⁹⁸⁵

Het uitoefenen van het juiste soort baantje had een hoge status onder jongeren, parallel aan de volwassen wereld van Westerbork. Een baantje onderscheidde adolescenten van jongere kinderen, maakte hen 'volwassener' en bevestigde hun plek in de eigen *peer group*. Bovenal betekende het hebben van een goed baantje dat je het had 'gemaakt' in de Westerborkse samenleving. Er was geen beter baantje dan ordonnans: de jonge, snelle

⁹⁸¹ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 265.

⁹⁸² Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 99, brief Jenny van 24 september 1942 aan ouders en zus in Assen.

⁹⁸³ Roseboom, 'Jood', HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 16, 'Voor een zeventienjarige jongen, die zijn leven alleen nog maar met aardappelen eten had doorgebracht, was het duivels zwaar werk. 's-Avonds was ik dan ook uitgevloerd!' herinnert hij zich het werk op het land. Maar het bleek een goede keus. 'Maar al doende leert men, en ik kreeg een betere conditie.'

⁹⁸⁴ Spanjaard, *An American Teenager*, 98.

⁹⁸⁵ Vergelijk brief van Karel Jacobs van 15 augustus 1944, HCKW, DO 1117, inv.nr 10039-02, over baantje als ordonnans.

boodschappers tussen de verschillende *Dienstbereiche* in een kamp zonder telefoonverbinding. Als enig werk dat exclusief aan jongeren was voorbehouden, was het baantje van ordonnans, om Ab Caransa te citeren, ‘de hoogste status die een jongen in een kamp zou kunnen bereiken. Met een mooie blauwe armband door het kamp fietsen en van alle geheimen op de hoogte zijn.’⁹⁸⁶ Caransa had graag dit baantje gekregen, maar, ‘zo veel “Vitamine R” (...) om zo een baantje te krijgen zou ik in geen honderd jaar Westerbork bij elkaar kunnen krijgen.’⁹⁸⁷ De twaalfjarige Lion Salomonson had meer geluk. In een brief schrijft hij: ‘Ik heb hier ook werk gevonden. Ik ben ordonnans. Dat is een mooi werkje. Je moet allemaal boodschappen doen. Ik heb één band om en één bewijs.’⁹⁸⁸ Kortom, als je ordonnans was, hoorde je erbij. Het hebben van het juiste baantje was daarmee onderdeel van wat een – Westerborkse – jeugdcultuur genoemd kan worden, met haar eigen regels en codes. Zowel het wel als het niet bereiken van deze status is een ervaring die kindoverlevenden zich nog altijd goed weten te herinneren.

Ook Philip Mechanicus valt het op hoe gewild het baantje van ordonnans is, al legt hij de oorzaak ergens anders. Hij citeert een gesprek tussen een vrouw en een medebewoner van een barak, waarin eerst de ouders en later de commandant zelf de schuld krijgen van de populariteit van het baantje. “Ja, mevrouw” zegt een van het gezelschap, “en weet u wat het ergste is? Dat al die ouders hun kinderen ordonnans laten worden en ze hier geen beroep laten leren. Ze kunnen ze toch naar de Schlosserei sturen. De meisjes naar de naaijerij. Of naar een andere werkplaats, waar ze wat leren. Wat moet er van al die jongens terecht komen? Ze hangen nu maar rond in een of andere wachtkamer en verwilderen.” “De vaders vinden het chic, hun zoons hier ordonnans te laten worden, zoals vóór de oorlog de nieuwe bourgeoisie haar zoons meesters-in-de-rechten.” De vrouw des huizes: “De commandant wil het, dat de jongens ordonnans worden. En als een jongen op school niet meewil, wordt hij weggestuurd om ordonnans te worden.”⁹⁸⁹

Onder de auteurs zijn er opvallend veel kinderen die dit baantje hadden. Hoe kan dit? Het baantje was immers niet voor iedereen weggelegd, zeker niet voor diegenen die onder aan

⁹⁸⁶ Caransa, stuk 1, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 5-6.

⁹⁸⁷ Ibid..

⁹⁸⁸ Brief van Lion Salomonson aan Sipke Sipkema van 23 oktober 1942, HCKW, DO 474, inv.nr. 5716-1. Ook de zestienjarige Karel Vermeulen werd ordonnans. Herinneringen aan het verblijf in kamp Westerbork in brief aan HCKW, 25 april 1997, HCKW, DO 810, inv.nr. 8540-01.

⁹⁸⁹ Mechanicus, *In Dépôt*, 226-227, 12 december 1943.

de sociale ladder stonden.⁹⁹⁰ Een oorzaak kan in de achtergrond van een gedeelte van de schrijvers liggen. Veel Duits-joodse kinderen stonden via hun ouders hoger op de sociale ladder dan Nederlands-joodse kinderen en hadden hiermee grotere kans op een goed baantje. Van deze groep zijn er relatief veel egodocumenten bewaard gebleven. Maar ook Nederlands-joodse kinderen werkten als ordonnans. Maar net als de Duits-joodse kinderen stonden zij relatief hoog op de sociale ladder; zij hadden goede *Sperren*, konden middels Vitamine ‘R’ invloed uitoefenen of hun ouders betrokken ‘noodzakelijke’ functies in het kamp. Deze midden- en prominentengroepen hadden betere overlevingskansen (na Westerbork) en daarmee ook hun egodocumenten. De vele ordonnansen onder de schrijvers zullen dus een vertekening zijn van de Westerborkse arbeidsmarkt voor jongeren.

Veel werk dat jongeren moesten verrichtten was, ten slotte, minder leuk of uitdagend dan dat van ordonnans; er waren genoeg jongeren die moeite hadden met het ongewone werkritme en die te jong waren voor het werk dat ze moesten doen. Jenny Stern vroeg niet voor niets aan boer Fledderus of ze bij hem in dienst kon komen. Werken op het land was zwaar. Ellen Eliel-Wallach vond maar weinig leuks aan haar werk. ‘Ik haatte mijn verplichte bezigheden, ik was zo veel liever nog naar school gegaan.’⁹⁹¹ Suze Philips werkte waarschijnlijk op het land, want ze schrijft aan haar vriendin Ali: ‘Mijn beide benen zijn zo verbrand van de zon, dat ik ermee naar de dokter moest.’⁹⁹² Hannelore Grünberg-Klein deed haar werk als tandartsassistente weliswaar met ‘plezier en overgave’, maar was met haar veertien jaar eigenlijk nog wat te jong. ‘Alhoewel ik in de eerste tijd nog niet helemaal besepte, hoe je je als tandartsassistente moest gedragen. Hoe vaak moest Dr. Lieblein mij op mijn pikzwarte nagels attent maken.’⁹⁹³

4.5.4. *Fric tie en onaangepast gedrag*

Verscheidene kindoverlevenden beschrijven hoe zij in reactie op deze nieuwe verantwoordelijkheden, vrijheden en grote zorgen voor zichzelf, familie en vrienden, gedrag gingen vertonen dat wel wordt aangeduid als regressie. De term geeft aan hoe een kind door bepaalde omstandigheden terugvalt in eerdere fasen van ontwikkeling.⁹⁹⁴ Omstandigheden in

⁹⁹⁰ Het is niet duidelijk hoeveel ordonnansen er werkzaam waren. Heel veel kunnen het niet zijn geweest; ieder *Dienstbereich* zal er enkele hebben gehad.

⁹⁹¹ Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 14.

⁹⁹² Brief van Suze Philips van 8 mei 1943, HCKW, DO 94, inv. 48-3.

⁹⁹³ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 73.

⁹⁹⁴ Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 24, regressie is oorspronkelijk een term uit de psychoanalyse.

de kampen zouden soms zo slecht zijn, dat zelfs sommige volwassenen zich niet meer als zodanig gedroegen en als het ware terugvielen in hun ontwikkeling.⁹⁹⁵ Wat schrijven kindoverlevenden eigenlijk hierover? Hoe beleefden zij gedrag dat sommigen van hen aanduiden als regressie?

Wat opvalt is dat kinderen in de oorlog zelf niet schrijven over abnormaal gedrag. Dit is op zich niet vreemd. Een kind zal niet snel naar familie of vrienden hebben geschreven dat het veel ruzie maakt of in bed plast. Kinderen noch volwassenen schrijven makkelijk over wat ze verkeerd doen. Voor kindoverlevenden is de schaamte goeddeels verdwenen en geeft dergelijk gedrag juist aan wat voor een negatieve invloed Westerbork heeft gehad op hun leven als kind in een kamp. Vooral bedplassen wordt als een vorm van regressie beschreven. ‘I, too, at the age of ten, regress and begin wetting the bed again’, schrijft Gabriele Silten.⁹⁹⁶ Ook Willem Schroot was een bedplasser en herinnert zich dat hij iedere nacht moest worden wakker gemaakt, zodat de onderbuurman het er ook droog vanaf kon brengen.⁹⁹⁷ Suzanne Mehler-Whitely probeert bij de lezer invoelbaar te maken hoe zij zich als zevenjarige groter wilde voelen dan haar kleine broertje. ‘I’m a big girl, not a baby like Daantje’, maar ‘at night it’s better to use the potty’, wetende dat er ‘s nachts nogal eens ongelukjes gebeurden.⁹⁹⁸ In het weeshuis moesten kinderen, zo menen Ben en Jacobus Valk zich te herinneren, een eetlepel zout naar binnen werken voor het slapen om het bedplassen tegen te gaan. ‘Bennie en Bettie [zijn broertje en zusje EM] plasten nog steeds in bed. Zwakke blaas. Als straf (of gezondheid) moesten ze met nog 3 bedplassertjes iedere avond een EETLEPEL ZOUT innemen!! Daarbij kregen ze geen drinken. Anders plasten ze weer in bed. Dit vond ik heel erg. (...) Bij zo’n “innemerij” moesten alle kinderen aanwezig zijn’, herinnert Jacobus Valk zich verontwaardigd.⁹⁹⁹ Jacobus had zelf geen last van bedplassen, maar beschrijft in zijn

⁹⁹⁵ Kestenberg, *The Last Witness*, 184.

⁹⁹⁶ Silten, *Between Two Worlds*, 92.

⁹⁹⁷ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05.

⁹⁹⁸ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 37-38.

⁹⁹⁹ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 55. Zie ook Benjamin Valk, dagboekantekening van 18 augustus 1974 over augustus 1943, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32: ‘Ik plas elke nacht van de zenuwen in m’n bed. Toen mocht ik na 12 uur ’s midags niets meer drinken en kreeg ik elke avond voor ’t slapen gaan een eetlepel zout te slikken. Dat vond ik vreselijk.’ Alleen de broertjes Valk schrijven over deze lepel zout; al schrijven ook andere kinderen over minder leuke volwassen begeleiders, die bijvoorbeeld slaan. Zie bijvoorbeeld Mehler-Whiteley, *Appel is forever*, 39. Voor het bedplassen zie ook Magid, *Ontsnapping uit Westerbork*, 32.

memoires hoe hij steeds meer moeite kreeg met spreken. Hij ging stotteren en kreeg last van tics, terwijl zijn broertje Mozes op vierjarige leeftijd nog steeds niet had leren praten.¹⁰⁰⁰

Kindoverlevenden beschrijven hoe ze moeite kregen met slapen. Suzanne Mehler-Whitely had bijvoorbeeld last van nachtmerries.¹⁰⁰¹ Zij herinnert zich ook hoe haar broertje van vier vaak driftbuien had. ‘When Daantje is with Mama he gets temper tantrums. He lies on the ground and screams. (...)’ Ze herinnert zich goed haar eigen gevoelens met betrekking tot Daantje. ‘Mostly I feel sorry for Daantje because Mama seems to get so angry with him. But sometimes I feel angry inside like he gets angry outside and then I just want him to stop. Shut up! Shut up!’¹⁰⁰² Ook Jacobus Valks broertje Bennie werd plots heel driftig en stompte een begeleidster in het weeshuis met gebalde vuist op de borst.¹⁰⁰³ Hoewel kinderen in de oorlog niet over dergelijk gedrag schrijven, vinden we dit wel terug in brieven van volwassenen. Het is in brieven van zijn ouders, dat we horen hoe Jo Levie soms vecht met andere jongens in zijn barak en hoe de jongen niet altijd even vriendelijk voor zijn ouders was. ‘Hier in deze barak speelt hij wel eens met kinderen van zijn leeftijd’, schrijft moeder Dien, ‘doch ze vechten ook.’¹⁰⁰⁴ Vader Jaap schrijft enkele maanden later ‘Jo is zeer in zijn nadeel veranderd. Hij is voor ons zeer lastig, doet niets, denkt niet aan zijn goed en verslijt zeer veel goed. Nòch voor zijn vader, nòch voor zijn moeder doet hij iets. (...) Om u alles te schrijven zou te veel papier eïsschen.’¹⁰⁰⁵

Voor Jaap en Dien Levie lijkt het vechten van Jo vooral dwars gedrag te zijn geweest, net als het baantje van ordonnans door sommigen als een verwildering van de jeugd werd gezien.¹⁰⁰⁶ Het hieronder te bespreken *Sozial-geistiger Hilfsplan fuer die reifere Jugend* werd niet in de laatste plaats georganiseerd om de jeugd maar bezig te houden.¹⁰⁰⁷ Verveling was een groot probleem onder kinderen. Barry Spanjaard was wellicht niet midden in de nacht

¹⁰⁰⁰ Valk, ‘Westerbork mei 1943’, HCKW, DO 38, inv.nr. 1035, 7.

¹⁰⁰¹ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 39. Philip Mechanicus schrijft in zijn dagboek: ‘Vannacht heeft het dochttertje van kennissen van me gedroomd, dat haar pop op transport moest.’ Mechanicus, *In Dépôt*, 74, 8 juli 1943.

¹⁰⁰² Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 39-40.

¹⁰⁰³ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 69.

¹⁰⁰⁴ Brief van Dien Levie van 19 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Ook van andere kampen is bekend dat kinderen veel vochten. Zie Kestenberg, *The Last Witness*, 184, ‘Turning their aggression outward, they often engaged in mischief and fought among themselves, sometimes more than the regressed adults did.’

¹⁰⁰⁵ Brief van Jaap Levie van 6 mei 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

¹⁰⁰⁶ Mechanicus, *In Dépôt*, 226-227, 12 december 1943.

¹⁰⁰⁷ Zie paragraaf 4.7.1. Jeugdzorg in Westerbork.

gaan kaarten, als hij overdag wat meer te doen had gehad.¹⁰⁰⁸ Een ‘gevaarlijk’ spelletje als het dartspeel dat Jacobus Valk met zijn vriendjes speelde, waarbij een pijltje zo snel als mogelijk tussen gespreide vingers moest worden geprikt, mag aan de ene kant een gewoon ontgroeningritueel zijn geweest voor de Westerborkse jeugd, aan de andere kant was er wel tijd en ruimte voor om het te spelen en kon het risico’s met zich meebrengen.¹⁰⁰⁹

Sommige kindoverlevenden beschrijven geen enkele reactie op de ongewone omstandigheden in het kamp. Abraham Stahl kan zich niet herinneren ‘dat we bedrukt of angstig waren. ’t Is zeker, dat we niet precies begrepen wat er eigenlijk gebeurde’, legt hij meteen uit.¹⁰¹⁰ Voor deze auteurs sluit hun kinderlijke onbegrip niet uit dat ze wel degelijk ‘iets’ voelden of merkten, dat pas veel later echt goed tot hen doordrong. Zo beseft Judith Ilan-Onderwijzer nu pas wat er in haar ouders moet zijn omgegaan terwijl zij wachtten op het Rode Kruis telegram over hun Palestina-certificaten¹⁰¹¹ Dit niet-begrijpen hangt vaak nauw samen met de ontwikkelingsfase waarin het kind zich bevond. Toen Benjamin Valk van zijn vader een rode biet kreeg, waarvan de helft voor zijn broertje was, kon hij het van de honger toch niet laten de hele biet op te eten. ‘Ik voel me een dief’, schrijft hij. ‘Nu nog.’¹⁰¹² Duits-joodse kinderen ‘wisten’ over het algemeen nog minder dan Nederlands-joodse kinderen. Velen woonden in één van de kleine huisjes en hadden mede daardoor een veel beschermder leven in het kamp. De naïviteit van Hannelore Grünberg-Klein lijkt daar heel direct mee samen te hangen. Ze herinnert zich dat ze haar moeder vroeg wat ze aan moest trekken, toen ook zij op transport werden gezet. ‘Mama adviseerde mij donkere kleuren, opdat ze op de reis niet vuil zouden worden. Ik koos een donkerblauwe, niet al te warme jurk, die mij natuurlijk niet voldoende kon beschermen tegen de ijzige kou van januari 1944 in de onverwarmde trein.’ Als één van de ergste gebeurtenissen in het kamp beschouwde zij het intrekken van nog een gezin in het huisje waar zij woonde.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁸ Spanjaard, *An American Teenager*, 105-106.

¹⁰⁰⁹ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 69.

¹⁰¹⁰ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 2.

¹⁰¹¹ Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 44, ‘Weer moet ik aan mijn ouders denken, en wat er in hun moet zijn omgegaan bij de realisatie dat het nu een kwestie was van tijd of, letterlijk, van leven en dood.’

¹⁰¹² Valk, dagboekantekening 17 augustus 1975 over mei 1943, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32. Zie ook Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 126-127, over de morele ontwikkeling bij kinderen.

¹⁰¹³ Grünberg-Klein, ‘Als er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 81, 77, over intrekken van ander gezin.

Hoe moeten we deze beleving duiden? In de literatuur worden herinneringen van kindoverlevenden over bedplassen en ander onaangepast gedrag vaak als regressie geïnterpreteerd. Ben-Sefer schrijft bijvoorbeeld hoe kinderen geen andere keuze hadden in hun reactie behalve regressie en het terugvallen in bekende, oude patronen. De verantwoordelijkheden waarvoor zij zich zagen gesteld, kenden volgens Ben-Sefer geen gelijke in de toenmalige maatschappij.¹⁰¹⁴ Maar of kinderen daadwerkelijk in hun ontwikkeling regressie ondervonden, is met deze bronnen niet uit te maken, evenmin of en in hoeverre dit ‘onaangepaste’ gedrag nadelige invloed had op hun ontwikkeling. Wel hadden kinderen moeite met de grote verantwoordelijkheid, de zorgen en angst waarmee ze in het kamp werden geconfronteerd. Dit uitte zij in hun gedrag.

In dit gedrag lijkt het vaak te gaan om frictie; frictie tussen de wereld van volwassenen en die van kinderen. ‘Ik herinner me dat ik naast iemand zat die zijn voedselpakketje opende, er een stukje kaas uit nam, waar hij dunne, zuinige plakjes van afsneed. Hij sneed van ieder plakje voorzichtig het randje af (...). Als dat randje op tafel viel, dan namen wij het (...) en staken het in onze mond. Opeens stond de man op, werd kwaad en verklaarde, dat wij hem ‘zijn trek bedorven hadden’, schrijft Shmu’el Hacoen. Voor hem en zijn vriend was het ‘een reuze mop.’¹⁰¹⁵ Het verzamelen van postzegels was een populaire bezigheid onder de schoolkinderen van Westerbork – niet zo vreemd in een kamp waar iedere dag honderden poststukken in- en uitgingen –, maar veel ruimte voor een verzameling was er natuurlijk niet. ‘We namen nogal veel ruimte op de vloer en op de tafels in beslag’, herinnert Jacobus Valk zich. ‘De mensen vonden dat niet leuk en maakten met meneer Baroach [die voor de kinderen in de barak zorgde; EM] daar wel eens ruzie over.’¹⁰¹⁶ Kinderen gedroegen zich in die zin niet anders dan zoals een kind zich nu eenmaal gedraagt. Vechten onderling, al dan niet gevaarlijke spelletjes spelen of ruzie maken met de ouders, waren wijzen waarop kinderen hun angst en spanning tot ontlading konden brengen. Het gaf de onmacht weer over de situatie waarin zij zich bevonden. Dat is wat kindoverlevenden vooral proberen duidelijk te maken wanneer zij schrijven over ‘regressief’ gedrag.

¹⁰¹⁴ Ben-Sefer, *In the Valley of the Shadow Westerbork*, 148 en 172, 150-154 handelt specifiek over regressie in Westerbork. Ben-Sefer ziet bedplassen, net als enkele ontwikkelingspsychologen, als een vorm van *coping*, waarin kinderen teruggaan naar een tijd die veiliger zou zijn en beschouwt bedplassen als een vorm van regressie, net als ander – onaangepast – gedrag. Zie ook Kestenberg, *The Last Witness*, 190-192.

¹⁰¹⁵ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 250.

¹⁰¹⁶ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 60. Jenny Sterns ruzie met haar ouders over inhoud van pakketten kan hier ook als voorbeeld van frictie worden gezien. Zie voetnoot 936, 211.

Om zoveel mogelijk de wereld van het kind te bewaren, werd door de joodse kampstaf actief opgetreden. Volwassenen probeerden zo goed als mogelijk de gewone omstandigheden, op school en in de jeugdvereniging, te waarborgen. Daarnaast creëerden kinderen ook zelf plekken waar ze kind konden zijn, in spel, in vriendschap en voor adolescenten in hun eerste liefdes.

4.6. LEREN IN HET KAMP

In het voorgaande is al enkele malen gezinspeeld op datgene in een kinderleven wat gewoonlijk als één van de grootste constanten wordt gezien: de schoolgang. Tegelijkertijd werd duidelijk dat in Westerbork van echte continuïteit weinig sprake was. Kinderen boven de veertien jaar waren in principe niet meer ‘leerplichtig’ en onder de veertien jaar was het ook nog niet zeker of een kind wel naar school kon gaan, getuige Barry Spanjaard, die maar een baantje ging zoeken omdat hij zich zo verveelde. Hoe werkte het Westerborkse onderwijssysteem? Wanneer en voor wie was er onderwijs en hoe zag dit eruit? De herinneringen van kindoverlevenden en de schaarse contemporaine bronnen zijn in dit opzicht behoorlijk fragmentarisch. Om de beleving van en herinnering aan dit deel van Westerbork te kunnen beschrijven en analyseren, is het noodzakelijk eerst een korte schets te geven van dit onderwijssysteem onder uitzonderlijke omstandigheden.

4.6.1. *Het onderwijs in Westerbork*

Onderwijs stond voor de kampingezetenen altijd hoog op de agenda. De jeugdzorg, die onder het tiende *Dienstbereich*, de zogenaamde *Fürsorge* of Voorzorg, viel, werd door de kampingezetenen zelf georganiseerd. Het belangrijkste doel was het leerniveau enigszins op peil te houden, terwijl de jeugd tegelijkertijd van de straat werd gehouden. Van de Duitsers uit bezien was de school vooral een handig instrument om de jeugd onder te brengen, zodat zij de werkende ouders niet in de weg zouden zitten. Zodra kinderen oud genoeg waren om zelf te werken, waren ze officieel volwassen.¹⁰¹⁷ Ook in het vluchtelingenkamp bestond al een kleine school. Toen echter de transporten op gang kwamen, drong het besef door dat men het in het doorgangskamp op grotere schaal moest aanpakken.

Er waren ambitieuze plannen in het najaar van 1942 voor de naar schatting 785 kinderen, - 530 in het lager onderwijs, 255 in het voortgezet onderwijs - die de school zouden

¹⁰¹⁷ ‘Lagerbefehl 40’, 14 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 110, waar te lezen staat: ‘Alle kinderen van 1-14 jaar worden door de “Jugendbetreuung” verzorgd, welke de “Kindergarten” en de school omvat.’

gaan bevolken. De 25-urige schoolweek werd verdeeld over drie scholen, één Duitse – de *Alte Lagerschule* uit het vluchtelingenkamp –, en twee Nederlandse met dagonderwijs voor kinderen onder de veertien en avondonderwijs voor kinderen boven de veertien jaar. De school zou zo veel als mogelijk functioneren als een gewone school, met een lesrooster, cijfers en rapporten en alle gewone vakken. Het voortgezet onderwijs kon door tijdgebrek en leeftijdbeperking nooit toereikend zijn, maar de avondschool zou hieraan tegemoet moeten komen. Via nijverheidsonderwijs hoopte men ook werken in het kamp te kunnen verbinden met leren; een verdieping van theoretische kennis aan de hand van de technische vaardigheden. Het dagonderwijs kreeg een aparte barak toegewezen, barak 57, terwijl het avondonderwijs verspreid plaatsvond in het kamp.¹⁰¹⁸

Om de leerlingen optimaal van het onderwijs te kunnen laten genieten, was er een uitgebreid netwerk van sociale zorg opgezet. Zo werden kinderen eens in de maand onderzocht op hoofdluis en huiduitslag, werden de haren geknipt en kwam er één keer in de week een tandarts langs. Er was een schooldokter aanwezig en iedere week bezochten de kinderen het badhuis. Schoeisel werd verstrekt aan die kinderen die geen behoorlijke schoenen meer bezaten en, heel belangrijk, tijdens de schooluren werd er een warme maaltijd verstrekt en soms iets extra's. Verzorgsters begeleidden kinderen bij al deze activiteiten, maar ook docenten.¹⁰¹⁹ In het dagboek van Gabriel Itale is bijvoorbeeld te lezen hoe hij kinderen op wandelingen buiten het kamp begeleidde.¹⁰²⁰

Het onderwijs had echter vanaf het begin met verschillende problemen te kampen. Deze worden in een eerste rapport uit begin 1943 al meteen duidelijk. Allereerst leek het aantal kinderen niet te kloppen; weliswaar hoorden er 1004 leerlingen aanwezig te zijn – 677 in het dagonderwijs en 327 in het avondonderwijs –, in de eerste week van januari kampte de

¹⁰¹⁸ 'Rapport over het schoolwezen', 6 december 1942, ook de Duitse versie: 'Bericht über das Schulwesen', die iets uitgebreider is dan de Nederlandse, NIOD, 250i, inv.nr. 813. Overdag kregen de kinderen les van half negen 's ochtends tot half zes in de middag. 's Avonds van half zeven tot tien over negen. Er werd één volledig eerste klas HBS gerealiseerd; het avondonderwijs was onderverdeeld in HBS, ULO, nijverheidsschool voor jongens en voor meisjes (al kregen de laatsten ook wel overdag les) en een landbouwcursus, die weer verbonden was met de leden van de Hachsjava, de jonge Palestina-pioniers.

¹⁰¹⁹ 'Overzicht omtrent den stand van het onderwijs in Westerbork op 6 februari 1943', NIOD, 250i, inv.nr. 813, 3, 4.

¹⁰²⁰ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Itale*, 476, dagboekantekening van 27 juli 1944: 'Eergisteren was ik weer buiten het kamp, als begeleider (mét een heel stel dames) van de kleuters en een 1e klas, samen met een 60-tal kinderen van 3 tot 7 jaar. Het was heerlijk buiten, maar 't was zeer vermoeiend met dat grut.'

school met een absentie van tussen de 13 en 20 procent.¹⁰²¹ In een volgend verslag uit februari wordt de zorg uitgesproken dat de avondschool nog verder moet inkrimpen, als leerlingen met transporten blijven vertrekken. Het vakonderwijs stond daarnaast onder druk doordat volgens hetzelfde bericht ‘een groot deel van de jongens als ordonnans dienst moest doen.’¹⁰²²

Tijdens de les zelf speelden nog andere problemen. Kinderen waren vermoeid ‘door het zitten op banken zonder steun voor rug en voeten’, al zullen er nog wel meer en ergere redenen voor vermoeidheid zijn geweest.¹⁰²³ Er werd op een gegeven moment een nieuw ‘vak’ geïntroduceerd: slapen. ‘De leerlingen van de laagste drie klassen gaan deels ’s ochtends, deels ’s middags in barak 36 een paar uurtjes slapen. Een snurkploeg!’ exclameert de anders zo droge Gabriel Italie.¹⁰²⁴ Het lesgeven werd ook bemoeilijkt door het tekort aan lesmateriaal. Ieder kind had de beschikking over slechts één potlood en twee schriften en getuige de verzoeken van Hélène Wolff, (teken)lerares in Westerbork, en de twaalfjarige leerling Jo Levie in hun brieven om allerhande lesmateriaal, was dit zeker niet afdoende. ‘Mocht jij of een ander teekenvoorbeelden of lettervoorbeelden voor mij hebben dan heel graag. Ik geef les aan kinderen van 6-16 jaar, kleurboekjes, vlakelastiek, en ook geruit papier zijn erg welkom’, vraagt Hélène Wolff aan vrienden.¹⁰²⁵ Jo Levie schreef op 16 januari 1943 in een brief aan familie: ‘Sturen jullie me is het Vaderlandse geschiedenisboekje II van 1648 tot nu. Het eerste heb van jullie al lang ontvangen (...) En als jullie het nog kan krijgen bij Ketels het aardrijkskunde boekje van Nederland. Liever geen atlas. Maar een boekje waar over de provincies geschreven word.’¹⁰²⁶

De barak waar de lessen werden gegeven, was niet als school gebouwd. Goede afscheidingen tussen de klassen ontbraken, waardoor het moeilijk orde houden was. ‘Gisteren heb ik een klas laten nablijven. Het is hoog nodig streng op te treden’, schrijft Italie.¹⁰²⁷ In het hele gebouw waren maar twee toiletten voor honderden kinderen. Voorbereidingen die docenten moesten treffen waren niet makkelijk in een overvolle, altijd drukke doorgangsbarek.¹⁰²⁸ Het was geen wonder dat er van lesgeven niet altijd evenveel kwam.

¹⁰²¹ ‘Overzicht betreffende de week van 4 t/m 9 Januari 1943’, NIOD, 250i, inv.nr. 813, 1.

¹⁰²² ‘14-daags Overzicht Jeugdzorg’, 22 februari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 812.

¹⁰²³ Ibid..

¹⁰²⁴ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 467, dagboek aantekening van 15 juni 1944.

¹⁰²⁵ Brief van Hélène Wolff van 30 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

¹⁰²⁶ Brief van Jo Sander Levie van 16 januari 194, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

¹⁰²⁷ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 463, dagboek aantekening van 25 mei 1944.

¹⁰²⁸ ‘Overzicht betreffende de week van 4 t/m 9 Januari 1943’, NIOD, 250i, inv.nr. 813, 1.

Vooral in het avondonderwijs had men grote problemen om zelfs het relatief bescheiden streven – het op peil houden van de al verworven kennis – na te kunnen leven. Absenten, weinig ervaren docenten, te weinig lessen en de grote vermoeidheid onder de leerlingen vanwege het werk overdag waren daar debet aan.

In de nazomer van 1943 werd de school tijdelijk opgeheven, omdat het kamp vanwege een uitbraak van kinderverlamming tijdelijk onder quarantaine werd gesteld.¹⁰²⁹ Er werd getracht het onderwijs zoveel mogelijk door te laten gaan in de woonbarakken zelf. Gedoopte joden en Barnevelders gaven daarnaast les in eigen kring.¹⁰³⁰ Lesgeven in doorgangsbarakken was zo mogelijk nog lastiger. ‘De kinderen zitten in de les met zijn twaalfen geperst op 2 banken om één tafel. Je kunt er niet achterlangs, daar staan de bedden en zodoende kan je bijna niemand helpen’, verzucht Hélène Wolff in een brief.¹⁰³¹ Eind oktober 1943 werd het onderwijs, baraksgewijs, langzaamaan weer hervat, ondanks de quarantaine die tot begin 1944 zou duren. Maar in november werd het onderwijs weer verboden, zo schrijft Italie, al gaf zijn vrouw in december in de barak weer les.¹⁰³² Om kinderen maar bezig te houden, wandelden docenten met kinderen tussen de barakken.¹⁰³³ Pas in de loop van 1944 begon de school weer

¹⁰²⁹ ‘Lagersonderbefehl’, 19 oktober 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 113, ‘C Bepalingen voor het interne kampleven nummer, 2. De school blijft gesloten.’

¹⁰³⁰ ‘Er zijn plannen voor een aparte school in deze barak. Ds Enker vroeg of ik dan teekenles wilde geven.’ Brief van Hélène Wolff van 16 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889. In haar brief van 13 augustus 1943 schrijft ze hoe de school is begonnen, NIOD, 250i, inv.nr. 889. De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 409, dagboek aantekening van 8 oktober 1943, waarin hij schrijft over de moeite die hij en enkele anderen doen om onderwijs voort te zetten. Op dat moment is er echter kinderverlamming. Dagboek aantekening van 18 oktober 1943, 416: ‘Bovendien is zij [Rose; EM] bezig op eigen houtje onderwijs te organiseren voor de kinderen in onze barak.’ Op 28 oktober 1943, 421, schrijft Italie dat zijn vrouw een oproep heeft gekregen om les te gaan geven.

¹⁰³¹ Brief van Hélène Wolff van 24 september 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

¹⁰³² De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 419, 26 oktober 1943: ‘Gisteren is het onderwijs ondanks de quarantaine toch weer begonnen, maar alleen baraksgewijs..’ Aantekening van 12 november 1943, 424: ‘Met ingang van vandaag is ineens alle onderwijs stopgezet in Westerbork.’ Aantekening van 13 december 1943, 431: ‘Rose is belast met de leiding van het onderwijs in onze barak.’ Hélène Wolff bleef ook lesgeven tijdens de quarantaine in de gedooptenbarak, blijkens haar correspondentie van december en januari 1943 en 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

¹⁰³³ *Mechanicus*, In *Dépôt*, 188-189, 24 oktober 1943. ‘Elke morgen wandelen de kleine kinderen die al sedert geruime tijd niet meer schoolgaan wegens het optreden van besmettelijke ziekten, onder leiding van onderwijzeressen.’ Brief van Hélène Wolff van 8 oktober 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889: ‘Voor dezelfde ziekte is hier nu al 14 dagen lang de school gesloten. In plaats daarvan moeten we met de kinderen wandelen tussen de barakken. Dat verveelt hen natuurlijk. Ik ben nu begonnen ze een plantenschrift aan te laten leggen. Ze

echt te functioneren, zij het in een sterk afgeslankte vorm. De meeste kampingezetenen waren inmiddels gedeporteerd. De *Alte Lagerschule* werd opgeheven, net als het Barneveldonderwijs. Alleen de gedoopte kinderen bleven nog langer apart les krijgen.¹⁰³⁴ In de zomer van 1944 werden kinderen, evenals het jaar daarvoor, geregeld ingezet voor de oogst. Toen de laatste trein in september 1944 uit Westerbork vertrok, waren er nog maar weinig kinderen over in het kamp. Door de komst van ondergedoken kinderen bleef onderwijs gegeven worden, tot aan de bevrijding van het kamp toe.¹⁰³⁵

4.6.2. Herinneringen aan mijn schooltijd

Bovenstaande uiteenzetting was niet mogelijk geweest aan de hand van egodocumenten van kinderen. ‘Ik herinner mij nooit in Westerbork op school geweest te zijn’, bekent Jack Santcross, acht jaar oud in Westerbork.¹⁰³⁶ Ook Ed van Thijn, Barry Spanjaard en Gabriele Silten kunnen zich geen school herinneren in het kamp.¹⁰³⁷ Dit hoeft niet altijd aan het geheugen te liggen, onregelmatig als het onderwijs immers was. Kindoverlevenden onthielden de (kleine) details die er voor kinderen toe deden. Karakteristieke herinneringen zijn bijvoorbeeld die van de toentertijd tienjarige Abraham Stahl. ‘’t Gewone schoolleven heb ik vergeten. De school was een heel groot gebouw, misschien gebouwd als magazijn. Het was verdeeld in lokalen, en de wanden reikten niet tot ’t dak; je kon de kinderen in de nabije klassen horen. Ik heb geen idee wat we leerden, kan me niemand van de leraars of de leerlingen herinneren. In tegenstelling daarmee staan me helder voor de geest de wandelingen die we met de school maakten, buiten ’t kamp, op de Drentse hei.’¹⁰³⁸ Hij gaat verder met het beschrijven van die memorabele wandelingen op de hei, waar ze liedjes zongen die ze op school hadden geleerd. ‘Nu schiet me de naam van de leraar te binnen, van wie we Nederlandse, Latijnse (...), Hebreeuwse, Duitse en zelfs Arabische liedjes leerden, Leo

plakken er dan de blaadjes van verschillende heesters in. ’t Is nogal een succes want ze wandelen nu met een doel en zelfs degenen, die niet meer op school zijn, gingen ’t ook doen.’

¹⁰³⁴ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 449, dagboekaantekening van 25 februari 1944 over het opheffen van het Barneveldonderwijs, en, 461, dagboekaantekening van 11 mei 1944, waarin Italie schrijft hoe de Duitse kinderen nu gezamenlijk les krijgen met de Nederlandse kinderen.

¹⁰³⁵ Ed van Thijn herinnert zich in het weeshuis les te hebben gehad. Van Thijn, *Achttien adressen*, 69. Zie ook toestemmingsbriefje van Irma de Vries van 24 april 1945, om als begeleidster van schoolkinderen het kamp te mogen verlaten, HCKW, DO 202.

¹⁰³⁶ Santcross, brief aan HCKW, HCKW, DO 566, inv.nr. 6746.

¹⁰³⁷ Van Thijn, *Achttien adressen*, 19, Spanjaard, *An American Teenager*, 98, Silten, *Between Two Worlds*, 97.

¹⁰³⁸ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, DO 565, inv.nr. 6745, 5-6.

Blumshol.¹⁰³⁹ Otto Kallus herinnert zich evenmin weinig van zijn schoolgang in het kamp. Alleen het vak rekenen staat hem nog goed bij; hij zat naast een oudere jongen die hem hielp en waarmee hij goed bevriend raakte.¹⁰⁴⁰

Auteurs leggen de nadruk op de leuke dingen die onder schooltijd werden georganiseerd. Verschillende kindoverlevenden memoreren de liedjes die ze op school zongen, vaak tijdens feestdagen.¹⁰⁴¹ Jehudith Ilan-Onderwijzer herinnert zich weinig van haar schooltijd in Westerbork, wel dat diegenen die zich met het onderwijs bezighielden liedjes met hen zongen, verhalen vertelden, en probeerden de feestdagen te vieren.¹⁰⁴² In tegenstelling tot de eigenlijke schoolgang staat Abraham Stahl helder voor de geest dat de leerlingen liedjes zongen, terwijl ze buiten onder begeleiding wandelden op de hei. ‘Er gingen heel veel kinderen mee, in grote groepen. We zongen de hele weg, liedjes zoals “Rats, kuch en bonen, dat is soldaten diné” en andere, in verschillende talen, die we op school hadden geleerd.’¹⁰⁴³ Ook Willem Schroot herinnert zich de zonnige zomer van ’44 goed, toen de kinderen op de hei mochten spelen. ‘Dat was elke dag weer een feest.’¹⁰⁴⁴ Willem verbindt

¹⁰³⁹ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, DO 565, inv.nr. 6745, 6. Waarschijnlijk doelt Abraham op Leo Blumensohn, leider van de nog te bespreken *Schülerkreis*, die ook les gaf op de lagere school.

¹⁰⁴⁰ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 43-44. ‘Aber ich erinnere mich nicht einmal an ein Wort, das wir gelernt hatten, außer in einem Fach: Mathematik.’ Tijdens Ed van Thijns tweede verblijf in Westerbork ging hij wel naar school, maar van de Joodse lessen die hij daar kreeg is hem maar één woord bijgebleven, ‘jelet’, kind. ‘Nu ik na zestig jaar mijn studie van het Hebreeuws heb hervat, is alles weer volstrekt nieuw’, schrijft hij in zijn memoires. Van Thijn, *Achttien Adressen*, 70.

¹⁰⁴¹ Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 130: ‘Music and lectures were the most common cultural and educational activities in which children engaged in the transit camps. They were easily organized and needed little special equipment.’

¹⁰⁴² Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 42.

¹⁰⁴³ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, DO 565, inv.nr. 6745, 6. En ‘Was ich in der Schule auch sehr liebte, war der Gesang’, schrijft Otto Kallus in zijn memoires, maar het beste waren de wandelingen op de heide, want ‘Außerhalb des Lagers konnte man freie Luft einatmen.’ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 44.

¹⁰⁴⁴ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05. Ook Jacobus Valk herinnert zich precies de drie keer dat hij en zijn broertje Benjamin buiten het kamp op de heide mochten spelen, en verbindt dit eveneens niet aan de school. ‘Drie keer mochten Bennie en ik met nog ongeveer honderd andere kinderen, onder toezicht van begeleiders, buiten het kamp op de heide spelen. (...) Wat voelde ik me vrij. Lekker buiten het kamp spelen.’ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 62. Uitzondering op de regel is Gabriele Silten, die de wandelingen als uitgesproken negatief heeft ervaren. Silten, *Between Two Worlds*, 99-100, vooral vanwege de angst dat bij het tellen van de kinderen bij terugkeer, het aantal niet goed zou zijn en zij als kind meende dan te worden gestraft met transport.

deze wandelingen zelfs niet met school, want zo iets leuks kon toch haast niets met school te maken hebben?

‘Außer solchen Lichtpunkten’, schrijft Otto, ‘war die Schule langweilig, und es gab nicht viel zu tun.’¹⁰⁴⁵ Dat veel auteurs zich niet veel van de school herinneren is niet vreemd. De onregelmatige lessen waren kennelijk niet genoeg om sterke herinneringen aan over te houden. Verveling kon tot dwars gedrag leiden. Willem Schroot meent zich te herinneren dat het onderwijs niet veel voorstelde, ‘maar dat deed mijn kerstrapport ook niet.’ Zijn ouders en hij moesten hard lachen toen hij een vier voor lezen kreeg met daarbij de opmerking: “‘Ik heb al vaker gezegd, dat hij elken dag een bladzijde hardop moet lezen, maar hij doet niets en thuis let niemand op hem.’”¹⁰⁴⁶ Jacobus Valk herinnert zich dat hij weinig zijn best deed op school. ‘We hadden meer lol dan dat we Duits leerden’, schrijft hij over zijn Duits-joodse onderwijzeres. Toen juffrouw Schülz werd doorgestuurd, ‘kwam er een einde aan onze “leerplicht.”’¹⁰⁴⁷ Overigens is de negatieve teneur met betrekking tot de schoolgang niet atypisch voor jeugdherinneringen in zijn algemeenheid, zoals historicus Hugo Röling schrijft.¹⁰⁴⁸

Ook contemporaine egodocumenten laten alleen snippers van het schoolleven zien, maar ze belichten tegelijkertijd een andere kant. Waar in de herinnering vaak alleen de bijzonderheden naar voren komen, zien we in brieven hoe de schoolgang eigenlijk, voor zover dat mogelijk was, als heel normaal werd beschouwd. ‘ik heb van sochtends 9-10 uur les in de voorkamer’, schrijft de achtjarige Leo Meijer aan Neel. ‘daar zij menschen verhuist en toen is mevr en meneer Hoogstraat en 2 kinderen gekomen en nou (zo) hebben we met 6 kinder krijgen daar school en ik ook nu hou ik op Dag 16000 kusjes van Leo.’¹⁰⁴⁹ Ook in het briefje dat de twaalfjarige Trudy Davids schreef, klinkt dit door. ‘Halve dagen heb ik dienst (ordonnanz/loopmeisje) en halve dagen huishoudschool. En 4x in de week 1 uur les, veel hè. Vanochtend had ik Nederlands. Wij moesten een vrij opstel maken voor vandaag.’ School was voor deze kinderen de normale toestand. Zelfs al kwamen de kinderen van inmiddels

¹⁰⁴⁵ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 45.

¹⁰⁴⁶ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05.

¹⁰⁴⁷ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 41, over meer lol hebben dan leren, wat sloeg op de Duitse lessen die hij kreeg, Valk, ‘Westerbork mei 1943’, HCKW, DO 38, inv.nr. 1035, 1, over het er een rotzooitje van maken en een einde aan de schoolplicht.

¹⁰⁴⁸ Röling, *Zichzelf te zien leven*, 25, waar hij verwijst naar Röling, ‘Jeugdherinneringen aan de school uit Nederland en Vlaanderen’, in: *Leidschrift*, 20 (2005) 2, 129-150.

¹⁰⁴⁹ Brief van Leo Meijer aan ‘Beste Neel’, 1943, HCKW, DO 461, inv.nr. 7873-02.

Joods gesegregeerde scholen, waar zij ook al werden geconfronteerd met steeds legere klassen en toenemende onzekerheid, het was toch wat in de lijn der verwachting lag.¹⁰⁵⁰

Niet alleen werd de schoolgang normaal gevonden, de briefschrijvers lijken eigenlijk best graag te willen leren. In een brief aan Sinterklaas in december 1943 schrijft Leo Meijer ‘de school is bij ons opgeheven omdat er kinderverlamming is ik krijg van mijn vader les maar nu kan ik niet zo veel meer rekenen ziet u maar ik doet zo veel mogelijk.’¹⁰⁵¹ Leo Meijer wilde zich van zijn beste kant aan Sinterklaas laten zien, maar ook in brieven van oudere kinderen, die volgens de Westerborkregels niet meer leerplichtig waren, is er sprake van leergierigheid. In ieder geval leken deze tieners de school te missen. Bram Asscher probeerde in Westerbork door in zijn vrije uurtjes te studeren alsnog eindexamen te doen. ‘Ik heb vandaag de hele dag bij Oom Bram vertoefd en heb heerlijk wat gewerkt voor school’, schrijft hij aan zijn moeder.¹⁰⁵² Martha Bertenthal en Hertha Aussen vragen in hun brieven aan niet joodse vriendinnen geregeld naar hun schoolleven. Ze lijken redelijk opgewekt te praten over hun eigen bezigheden in het kamp, maar in de vele verzoeken om informatie over school, klinkt een bepaald verlangen door. ‘Ben je nog steeds op school?’ vraagt Hertha Aussen aan vriendin Netty, tussen een bedankje voor een pakket en een vraag over de gezondheid van Netty’s grootmoeder door.¹⁰⁵³ ‘Hoe gaat ’t op school?’ vraagt Martha. ‘Mijn zusje gaat nu naar de HBS en ik geloof ze vind ’t er erg fijn. Zijn jullie al achter de rep? En hoe zijn ze geweest?’ Ze voegt er direct aan toe: ‘Jullie kunt me gerust lange brieven schrijven hoor.’¹⁰⁵⁴ Het is moeilijk uit te maken of het Hertha en Martha nu ging om de gezelligheid van de school, het normale leven, waar het schoolleven van hun vrienden wellicht symbool voor ging staan en waar zij van waren buitengesloten, of dat ze daadwerkelijk, zoals Bram Asscher,

¹⁰⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943*, over het Joods Lyceum in Amsterdam, waar sommige oudleerlingen ondanks alles toch ook goede herinneringen aan hebben, 261-262. Vanaf september 1941 werden joodse kinderen verplicht naar joodse scholen te gaan, 39. Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 120, over hoe school een symbool van het gewone leven was.

¹⁰⁵¹ Brief van Leo Meijer aan ‘Beste Neel’, 1943, HCKW, DO 461, inv.nr. 7873-02.

¹⁰⁵² Brief van Abraham Asscher van 20 juni 1944, HCKW, RA 1090. In een eerdere brief schrijft Bram hoe hij probeert vrij te krijgen om te leren. ‘Ik ga nu proberen vrij te krijgen om voor eindexamen verder te werken. Zal wel niet makkelijk gaan.’ Brief van 3 november 1943, HCKW, RA 1090.

¹⁰⁵³ Brief van Hertha Aussen van 6 februari 1943, HCKW, DO 401, inv. nr 4762-07.

¹⁰⁵⁴ Brief van Martha Bertenthal van 27 juni 1943, HCKW, DO 1114, inv.nr. 10040-03. Zie ook brief van Ben wessels van 30 maart 1944, JHM, Doc. 00007857, waarin hij aan zijn vriend Johan over andere vrienden vraagt: ‘Gaan ze nog op school?’.

graag wilden leren. De brieven vertellen ons in elk geval dat de schoolgang bij het kinderleven hóórde en dat als men hiervan werd buitengesloten, men dit miste.

Ook in enkele memoires is te lezen hoe enkele oudere schoolkinderen en jonge adolescenten moeite hadden met het niet meer kunnen leren. Ellen Eliel-Wallachs voorkeur voor school boven werken werd al eerder in dit hoofdstuk aangehaald, net als Barry Spanjaards keuze een baantje te zoeken om nuttig bezig te zijn.¹⁰⁵⁵ De toen veertienjarige Eddy Mannheim herinnert zich ‘een soort van “leerhonger” ontwikkeld’ te hebben, ‘na maanden geen school meer gehad te hebben.’ Eén van de patiënten van zijn vader, die als arts werkzaam was, was bereid hem les te geven in wiskunde en Frans, en ‘met graagte heb ik daar gebruik van gemaakt.’¹⁰⁵⁶ Kestenberg haalt aan hoe ook in andere (concentratie)kampen en getto’s kinderen van alles probeerden om maar wat te kunnen leren.¹⁰⁵⁷ Tegelijk is deze leerhonger atypisch wanneer de herinneringen worden vergeleken met geschreven jeugdherinneringen in het algemeen. Historicus Hugo Röling schrijft dat daarin de verveling en dwingelandij uitvoeriger aan bod komen dan de stimulans van het verkennen van intellectuele mogelijkheden.¹⁰⁵⁸ Hier zullen de specifieke omstandigheden waarschijnlijk een grotere rol hebben gespeeld.

Dat in contemporaine bronnen de schoolgang als heel gewoon wordt ervaren, terwijl in memoires de nadruk wordt gelegd op het abnormale ervan, heeft alles te maken met het moment waarop de teksten werden geschreven. Kindoverlevenden willen de lezer graag duidelijk maken hoe ongewoon de schoolgang was, hoe slecht voor hun ontwikkeling. Maar op het moment zelf kon een kind die mentale stap nog niet maken. Kinderen gingen uit van de vanzelfsprekendheid van de situatie. Het schoolleven in Westerbork was, ondanks de ongewone elementen, vooral toch een voortzetting van het leven zoals zij dat waren gewend. De herinneringen aan de leuke aspecten, en het enthousiasme waarmee sommige kinderen in

¹⁰⁵⁵ Zie voetnoot 991, 222, en voetnoot 984, 220.

¹⁰⁵⁶ Mannheim, ‘Herinneringen’, 23. Vergelijk Ruth Klemens-Wiener, die Joodse les kreeg van Jaap Meijer, zoals ze in een notitieboekje opschreef. Ze ‘had het jammer gevonden dat ze niet meer verder kon leren.’ Gans, *Jaap en Ischa Meijer, een Joodse geschiedenis, 1912-1956*, 222. Deze leergierigheid is iets wat volgens sommige ontwikkelingstheorieën typisch bij deze fase in de ontwikkeling naar volwassenheid zou horen. Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 125, 127, over Erik Erikson en de psychosociale ontwikkeling, waarbij vooral tijdens de schooljaren de nadruk op vlijt zou liggen.

¹⁰⁵⁷ Kestenberg, *The Last Witness*, 188, ‘Most striking was the deprivation of learning. Children missed being in school, not only because they needed to be with their peers and needed to play, but also because they had a real hunger for knowledge’, zie ook 146.

¹⁰⁵⁸ Röling, *Zichzelf te zien leven*, 25, geparafraseerd.

brieven over leren schrijven, geven tevens aan dat de school een – zij het tijdelijk – toevluchtsoord kon zijn.

4.7. SPELEN IN HET KAMP

‘De kinderspeeltuin is gecompleteerd’, schrijft Philip Mechanicus donderdag 9 september 1943 in zijn dagboek. ‘Er zijn twee rekstokken en drie hoge schommels bijgekomen. Tot laat in de avond wipt en schommelt de jeugd. Vanavond om half tien, bij heldere maan, speelden er nog kinderen.’¹⁰⁵⁹ Kinderen spelen overal. De speelplaats die Mechanicus beschrijft was een aardige bijkomstigheid, want ook in de barakken, ertussen of onder begeleiding vonden kinderen manieren om te spelen. Spel wordt vaak beschouwd als een oefening in ‘overleven’; een oefening in volwassen worden in een (nog) veilige, beschermde omgeving. In spelsituaties leren kinderen van alles, wat ze meenemen in nieuwe situaties; ze proberen dingen uit, en met vallen en opstaan komen ze weer een stapje verder. Tegelijk biedt spel ook gewoonweg plezier, het hoeft niet noodzakelijkerwijs een doel te dienen.¹⁰⁶⁰

In studies van kinderen in de Holocaust wordt vaak benadrukt hoe kinderen te midden van zulke ellende toch altijd weer mogelijkheden vonden om te spelen. In *Children and Play in the Holocaust* beschrijft George Eisen hoe kinderen in getto’s en kampen veel speelden. Dit werd door volwassenen gefaciliteerd en leek hun levens een stuk draaglijker te maken.¹⁰⁶¹ Eisen stelt dat bepaalde karakteristieken van spelen, zoals het imiteren van de volwassen wereld en het kunnen ontsnappen in een fantasiewereld, kinderen een voorsprong gaven op volwassenen. Spelen was een kinderlijke coping strategie. Het imiteren van het kampleven in

¹⁰⁵⁹ Mechanicus, *In Dépôt*, 154, donderdag 9 september 1943.

¹⁰⁶⁰ Smith, Cowie, Blades, *Understanding Child Development*, hoofdstuk 7 ‘Play’, 229-232, voor enkele theorieën over ‘spel’, die van geheel doelloos tot intrinsiek onderdeel van de ontwikkeling tot volwassene gaan, 219-228 over de soorten spel en de ontwikkeling in spelen. Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 107, Kinderen volgen hun eigen regels in het spel en zijn daarmee actieve onderzoekers en vormgevers van hun ervaringen en omgeving, geparafraseerd.

¹⁰⁶¹ ‘The play activities’, schrijft Eisen, ‘made life’s continuation possible for a little while longer by making the camps, ghettos, and the cramped hideouts somewhat more bearable.’ Eisen, *Children and Play in the Holocaust*, 61. Eisen besteedt overigens weinig aandacht aan de psychologische achtergrond van spel en spelen, zoals ook wordt uitgedrukt in een recensie van zijn boek. Hamida Bosmajian, ‘The Holocaust and Children: Lived Experience and the Study of History’, bespreking van o.a. George Eisen, *Children and Play in the Holocaust*, in: *The Lion and the Unicorn*, 13 (1989) 2, 164-174, 166. ‘Recourse to contemporary psychological studies of children and play, particularly of children abused in private as well as public contexts, might have strengthened Eisen’s defense of Holocaust children’s play activities.’

hun spel tot in Auschwitz toe, stelde kinderen bijvoorbeeld in staat ditzelfde leven begrijpelijker te maken en daardoor beter uit te houden.¹⁰⁶² Kinderen speelden met wat er maar voorhanden was, en verzonnen een eigen, betere realiteit dan die waar ze zich in bevonden. Spel zou kinderen een ‘mental mechanism’ hebben gegeven, waardoor ze beter konden omgaan met zowel de fysieke als psychische ellende, al bleef spel, volgens Eisen, uiteindelijk een symbolische handeling. Onder dergelijke omstandigheden was vreugde en geluk alleen in het vliedende moment te vinden.¹⁰⁶³

Hoe ervoeren kinderen spelen in Westerbork? In het vervolg bespreek ik zowel het spel dat door volwassenen voor hen werd georganiseerd als het spel dat door kinderen zelf werd geïnitieerd.

4.7.1. Jeugdzorg in Westerbork

In veel getto's en kampen bestond een uitgebreide organisatie voor de jeugd. Hierbij dacht men niet alleen aan scholing, maar ook aan ontspanning, zo het even kon met behulp van een - omvangrijk - zorg en welzijn programma.¹⁰⁶⁴ Het gaf kinderen niet alleen de kans om zich even los te maken van de ellende om hen heen; evengoed was het een investering in de toekomst. Eisen meent dat de door volwassenen georganiseerde activiteiten bewijs zijn van een actief streven om de psyche van de getroffen gemeenschap te beïnvloeden. Speelplaatsen en andere culturele activiteiten voor kinderen werden onderdeel van een meer of minder bewuste campagne om de eens zo gezonde gemeenschap te bewaren.¹⁰⁶⁵ Georganiseerd spel leek daarmee niet alleen voor kinderen een helende bezigheid, maar tevens voor de volwassenen zelf.

Ook in Westerbork was een uitgebreide jeugdzorg aanwezig. Deze viel net als de school onder *Dienstbereich* 10. De *Gruppe Jugendbetreuung* en de *Gruppe Kindergarten* probeerden in principe alle jeugd onder te brengen. Voor de allerkleinsten, van drie tot zes

¹⁰⁶² Eisen, *Children and Play in the Holocaust*, 66-68.

¹⁰⁶³ Ibid., 118, 122.

¹⁰⁶⁴ Ibid., zie hoofdstuk 3 ‘Play and the Community’, 28-58. Over de speelmogelijkheden van Westerbork zie 44-45, 51.

¹⁰⁶⁵ Eisen, *Children and Play in the Holocaust*, 50, en 49. Vergelijk Dwork, *Children with a star*, 120, waar zij spreekt over de school als een ‘sign of hope for the future.’

jaar, werden er vanaf eind 1942 zogenaamde *Kinderecken* ingericht in de barakken zelf.¹⁰⁶⁶ Kinderen zouden hier ongestoord kunnen spelen zonder iemand tot last te zijn. Ook werden met de allerkleinsten wandelingen tussen de barakken gemaakt onder begeleiding van één of twee volwassenen. De zojuist door Mechanicus beschreven speelplaats buiten moest voor verder vertier zorgen. Voor schoolkinderen en jonge adolescenten werd er buitenschoolse opvang geregeld. Na school- of werktijd zou er een plek zijn waar deze kinderen samen konden komen. Jongere kinderen werden beziggehouden met ‘kringspelen en spelletjes’, de oudere met ‘spelen, sneltekenen, schaken, Lebenskunde [waarschijnlijk een voorloper van een vak als maatschappijleer; EM], gezelschapsspellen, e.d.’, zoals in een rapport uit februari 1943 met eerste indrukken valt te lezen. Er trad een accordeonist op en er werden ‘zangoefeningen, lezingen en voordrachten gehouden’, al kon de muziekkavond door plaatsgebrek niet doorgaan.¹⁰⁶⁷ Voor de jeugd boven de vijftien werd het zionistisch en joods-religieus geïnspireerde *Sozial-geistiger Hilfsplan fuer die reifere Jugend* opgesteld. Jongeren zouden worden begeleid met behulp van ‘Sprechstunden’ en bezoeken in barakken. Ook zou allerhande ‘Kulturarbeit’ worden aangeboden. Religieuze toespraken, muziek, declamatie en het zingen van joodse liederen zou de jeugd geestelijk ondersteunen.¹⁰⁶⁸ (Joodse) feestdagen zouden gezamenlijk met de kinderen worden gevierd.

De plannen voor deze activiteiten waren optimistischer dan de realiteit; als het lukte activiteiten te organiseren werden deze vaak verstoord, konden zij geregeld niet doorgaan door transport en ziekte en sommige plannen kwamen nooit tot ontwikkeling. Kortom, de jeugdzorg had met veel moeilijkheden te kampen. Het is de vraag hoeveel (of hoe weinig) kinderen eigenlijk van deze jeugdzorg gebruik konden maken. Misschien ligt daarin de reden besloten dat er in de contemporaine egodocumenten weinig tot niets over wordt geschreven: men heeft het domweg niet zelf ondervonden omdat men in het kamp verbleef toen organisatie van deze activiteiten niet mogelijk was of omdat men er te kort was.¹⁰⁶⁹ Vooral via

¹⁰⁶⁶ ‘Rapport’ van de *Fürsorge*, van 11 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 812. ‘In Uebereinkunft mit den Barackenleiter wurde eine Ecke, respektive Nische zwischen mehreren Bettstellen, als “Kinderspiel-Ecke” vorgesehen.’

¹⁰⁶⁷ ‘14 daags overzicht Jeugdzorg’, van 22 februari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 812. Vergelijk ook Dwork, *Children with a star*, 130 in voetnoot 228, over hoe muziek en lezingen de meest voorkomende georganiseerde activiteiten waren in doorgangskampen.

¹⁰⁶⁸ ‘Rapport’ van de *Fürsorge*, van 11 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 812.

¹⁰⁶⁹ Dit in tegenstelling tot volwassenen, die in dagboeken en vroege herinneringen wel aandacht besteden aan de activiteiten die werden georganiseerd voor (kleine) kinderen. Borenstajn, *Dagboek*, 29, ‘Er worden allerlei activiteiten georganiseerd, ook voor de kinderen, Men heeft het idee dat het kampleven daardoor draaglijker kan

de herinnering lijkt men enigszins vat te kunnen krijgen op de beleving van deze activiteiten; dit betrof immers kinderen die over het algemeen voor langere tijd in het kamp zaten en zodoende meer kans zagen om iets daarvan mee te maken.

Kindoverlevenden herinneren zich met plezier hoe ze in barakken door volwassenen werden beziggehouden – naast de eerder beschreven activiteiten die onder schooltijd werden georganiseerd.¹⁰⁷⁰ Anna Pelle, vier jaar oud in Westerbork, heeft logischerwijs heel vage herinneringen aan haar verblijf in het kamp, maar meent zich wel te herinneren dat zij met haar neefje naar de kleuterschool liep; hiermee doelt zij waarschijnlijk op de *Kinderecke* in haar barak.¹⁰⁷¹ De meneer Baroech van Jacobus Valk hield hem met meer dan alleen postzegels verzamelen bezig. Vooral het vliegen vangen staat Jacobus nog helder voor de geest. ‘Het was warm weer. In barak 73 was het benauwd. We hadden last van veel vliegen, daar wist meneer Baroech wel wat op. Meneer Baroech was een klein gebochelde man maar heel aardig.’ Alle kinderen kregen een opgerold stuk papier, dat ze als vliegenmepper konden gebruiken. ‘Hij zei tegen ons; ieder kind die 100 dode vliegen bij mij inlevert krijgt een extra lepel vliegensoep.’ De kinderen mepten overal waar ze een vlieg zagen. ‘Dat was even pret hebben.’ Maar de teleurstelling was natuurlijk groot toen bleek dat er helemaal geen vliegensoep kwam noch bestond. Toch, als Jacobus zich zoiets herinnert, moet hij ‘nog altijd even lachen.’¹⁰⁷² Abraham Stahl herinnert zich hoe hij met andere kinderen in de barak aan het knutselen was. ‘We maakten treinen en auto’s van luciferdoosjes, ridders van spelden, kurken en bolle jassen-knopen als hoofden; en molentjes van kartonnen bekens en opgevouwen papier.’¹⁰⁷³

Het zijn vooral de feestdagen, joodse en niet joodse, die een krachtige herinnering oproepen, met name die feestdagen die verboden werden, of toch nog haast als een wonder konden doorgaan. Jehudith Ilan-Onderwijzer bewaart heel goede herinneringen aan het Chanoeka-feest van 1943, dat door de commandant na dagen van voorbereiding plots werd

worden gemaakt.’ Mechanicus beschrijft het wandelen tussen de barakken, Mechanicus, *In Dépôt*, 188-189, 24 oktober 1943. Hans Ottenstein noteert in zijn verslag van vlak na de oorlog: ‘Er was bij de afdeling verzorging ook tijdelijk een dienst voor verzorging van kleine kinderen in de woonbarakken ingesteld.’ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 35. Mirjam Bolle beschrijft in haar dagboek een poppenkastvoorstelling die voor kleine kinderen was georganiseerd, Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 178, 13 september 1943.

¹⁰⁷⁰ Uitzondering is Silten, *Between Two Worlds*, 88, en 94, waar ze negatief is over de speelplaats met bevuilde zandbak.

¹⁰⁷¹ Moolhuizen-Pelle, ‘In de deuropening’, HCKW, RA 766.

¹⁰⁷² Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 51.

¹⁰⁷³ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 7.

verboden. ‘Toch is er toen een klein wonder gebeurd’, schrijft Jehudith. Op de tweede Chanoeka-avond ontstond er namelijk kortsluiting en moesten er alsnog kaarsen worden aangestoken, ook de Chanoeka-kaarsen.¹⁰⁷⁴ Toen het kerstfeest datzelfde jaar werd verboden, kwam dat als een grote schok voor de jonge Jacobus Valk. ‘HET KERSTFEEST GING NIET DOOR!’ ‘Alle groen werd verwijderd, alle papieren slingers werden met hun geweren van de balken geslagen. Alle kaarsen werden in beslag genomen. Er mochten geen kerstliedjes gezongen worden. Het was verboden met groene slingers te lopen of dennegroen te dragen. Dát was een schok.’¹⁰⁷⁵

Een georganiseerde activiteit die wel wordt beschreven in contemporaine bronnen is het zeer gewaardeerde Sinterklaasfeest, terwijl hierover in de memoires wordt gezwegen. Zo schrijft Leo Meijer een brief aan Sinterklaas en Zwarte Piet om hen te bedanken voor de cadeaus die hij had gekregen. ‘Lieve Sint en Piet ik bent heel blij met dat rol pepermunt (...) ik weet dat u in Barak 66 komt en dan komt ik ook (...) krijgt ik morgen ochtend een cadeau ik weet niks meer te vertellen de groeten van Leo.’¹⁰⁷⁶ Ook voor Simon Magnus is de komst van Sinterklaas een onverwachte, maar fijne gebeurtenis. ‘Het laatst heb ik geschreven op Sinterklaas, 5 december. Plotseling roep ik, Leon, kom! Kom! Kom! Kijken! Daar! Leon was in het waslokaal. Leon is geschrokken! Wat is er gebeurd? Oh! Daar was een Sinterklaas met Zwarte Piet. Alle mensen hebben gekeken. De kinderen waren blij. Sinterklaas had een lang bart en een hoge muts op.’¹⁰⁷⁷ En vlak na de oorlog schrijft Renate Kamp aan haar vriendin: ‘Met St. Nicolaas was er een aardig feestje.’¹⁰⁷⁸

Een heel eigen plaats in de jeugdzorg nam de zogenaamde *Schülerkreis* in. Deze jeugdorganisatie, die zich van de Duitse commandant geen organisatie mocht noemen en daarom de geuzennaam *Schülerkreis* kreeg, ontstond in de eerste dagen van het vluchtelingenkamp. Leider Leo Blumensohn had enige ervaring met jeugdwerk en dacht al snel een jeugdgroep op te richten om ‘aan sport te doen, te lezen, en te praten over Israël en

¹⁰⁷⁴ Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 42.

¹⁰⁷⁵ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 52. De geweren waren volgens Jacobus van de O.D. en van enkele Duitsers. De OD had echter geen geweren, maar knuppels. Ed van Thijn herinnert zich het Poerimfeest te hebben gevierd met de kinderen van het weeshuis. Van Thijn, *Achttien adressen*, 70. Zie ook *Schülerkreischronik*, waarin de viering van de feestdagen een belangrijke plaats innam.

¹⁰⁷⁶ Briefje van Leo Meijer uit december 1943 aan Sint en Piet, HCKW, DO 401, inv.nr. 5581-01.

¹⁰⁷⁷ Magnus, dagboekaantekening van december 1943, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

¹⁰⁷⁸ Kamp, dagboek 1945, JHM, Doc. 00007911.

over hoe de toekomst eruit zou zien.¹⁰⁷⁹ Iedereen was welkom bij de zionistisch-religieus georiënteerde *Schülerkreis* en werd naar leeftijd en sekse in groepen ingedeeld. Salo Carlebach, die vanuit de Joodse Raad als leraar naar het vluchtelingenkamp was gestuurd, voegde zich al snel bij Blumensohn in de leiding. De *Schülerkreis* groeide hard en toen het vluchtelingenkamp overging in het doorgangskamp werd de organisatie ook opengesteld voor Nederlands-joodse kinderen. Deze zouden echter nooit in groten getale lid worden.¹⁰⁸⁰ De tweedeling in het kamp tussen oudgedienden en nieuwkomers, meer nog tussen Duitse en Nederlandse joden, doorkliefde ook de jeugdorganisatie. Daarnaast bleef de taal een barrière. Alleen bij grootschalige activiteiten werd meer jeugd bereikt. De *Schülerkreis* was een relatieve constante in het meestal nogal tumultueuze Westerborkse leven en er zijn kinderen geweest die vanaf de oprichting tot aan de bevrijding van het kamp lid zijn geweest. De ‘Pioniere’, de andere jeugdorganisatie uit het vluchtelingenkamp, een soort padvindersond met Werner Bloch als leider, voegde zich na enige tijd bij de *Schülerkreis*.¹⁰⁸¹

Uit de collectieve memoires van de *Schülerkreis*, de *Schülerkreischronik*, spreekt een gevoel van verbondenheid, trots en liefde voor het werk en voor elkaar.¹⁰⁸² In de *Schülerkreis* konden de leden zich ontplooiën; het was een plek waar zij zichzelf konden zijn. Vol ijver, hartstocht en met een niet gering gevoel van voldoening werden de activiteiten die deze organisatie initieerde, en dan vooral die van de twee zeer geroemde voortrekkers Leo en Salo, door de leden ervan beschreven. Over het algemeen kwamen de verschillende groepen wekelijks bijeen, zongen – Hebreeuwse – liederen en bespraken bijbelteksten. Ook werden er voordrachten gehouden. Om de zoveel tijd werd een zogenaamde *Intensiv*-dag georganiseerd, - meestal op de vrije zondag - waarop allerlei activiteiten, culturele en sportieve, werden georganiseerd voor de jeugd van het kamp. ‘Es sollte an diesem Tage alles mit Einsatz aller Kräfte geschehen’, staat in de *Chronik* te lezen. ‘Man sollte an diesem Tage nichts Halbes tun, es sollte ein richtiger Schuelerkreistag werden.’ Een gezamenlijk ontbijt begon de dag, waarna een vol dagprogramma volgde, afgesloten door een revue. ‘Solch ein gemeinschaftlicher Tag

¹⁰⁷⁹ Lindwer, *Westerbork. Kamp van hoop en wanhoop*, 73.

¹⁰⁸⁰ *Schülerkreischronik*, HCKW, SRA 1526, 47.

¹⁰⁸¹ Mulder, Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 60. Zie *Schülerkreischronik*, HCKW, SRA 1526, 5, over het samengaan van de twee jeugdorganisaties: ‘Ausser unserer Gruppe bestand noch ein kleiner Bund im Kamp, er unter dem Namen “Pioniere” stand. Eines Tages sagte Leo uns, dass sich unsere Gruppe den Pionieren angeschlossen habe.’

¹⁰⁸² Zie hoofdstuk twee ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’, 92, voor uitleg *Chronik* en 479.

ist sowohl fuer das geistige Wohl unserer Leute, als auf fuer die Kameradschaft von groesstem Wert', besluit de *Chronik* de dag tevreden.¹⁰⁸³

Gezien de religieuze achtergrond van de organisatie is het niet vreemd dat vooral de joodse feestdagen uitgebreid aandacht krijgen in de *Protokollen*. 'Nichts als ein gemeinsamer Gottesdienst des Schuelerkreises konnte diesmal die Jomim Nauroim ausstatten', lezen we in Protokol XXVIII. Maar 'Um so groesser und schoener bereiteten wir das kommende Sukkotfest vor. Wir erhielten die Erlaubnis eine eigene Sukkah zu bauen. Dies wurde nach altem Muster, genau wie vor zwei Jahren hergestellt. Es gab viele Leute im Lager, die behaupteten, sie haetten noch nie eine solch schoene Laubhuetten gesehen', wordt vol trots geschreven. Maar helaas voor de *Schülerkreis* brak er op dat moment kinderverlamming uit en alle festiviteiten werden verboden. Op kleinere schaal werden nog activiteiten verricht, waaronder sport en wandelen, 'jedoch nur wenig Erfreuliches ist aus dieser Zeit zu berichten.'¹⁰⁸⁴

Onder dit weinig vrolijke vielen natuurlijk allereerst de transporten, waaraan ook de *Schülerkreis* veel leden verloor. Vooral de transporten waarmee Salo Carlebach en Leo Blumensohn vertrokken, worden uitgebreid beschreven; de populariteit van de leiders was groot.¹⁰⁸⁵ Bij het afscheidsfeest voor Leo was de stemming bedrukt, maar toch voelden ze 'wie stark wir verbunden waren', en hoopten ze 'dass wir, obwohl wir jetzt in alle Richtungen zerstreut werden, im Gedanken zusammenbleiben werden und unsere Ideale – jeder fuer sich im Herzen tragen werden.'¹⁰⁸⁶ Na Blumensohns vertrek werd het steeds moeilijker de *Schülerkreis* in stand te houden en slonk de organisatie aanzienlijk. De *Chronik* zelf eindigt in juni 1944 als de net ingevoerde tien-urige werkweek het voor de oudere leden haast onmogelijk maakte nog te participeren. 'Wir gehen in eine ungewisse Zukunft. Keiner weiss, ob er jeh mit einem seiner Chawerim und Chawrot [leden EM] zusammentrifft.' Maar één ding wisten de leden van de *Schülerkreis* zeker: 'Die Tage unseres Zusammenseins im Lager Westerbork werden fuer uns nie in Vergessenheit geraten. Ein jeder nimmt vom Schuelerkreis etwas fuer sein weiteres Leben mit. Der Schuelerkreis was es, der uns durch schwere Zeiten, wie wir sie mitgemacht haben, fuehren konnte.'¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸³ *Schülerkreischronik*, Protokol XXVIII, HCKW, SRA 1526, 52, 55: korte indeling van een Intensivdag.

¹⁰⁸⁴ *Ibid.*, 52-53.

¹⁰⁸⁵ Zie ook Stargardt, *Witnesses of war*, 203, waar hij schrijft over de 'intense attachments' van kinderen in het weeshuis in Theresienstadt 'to their adult room leaders.'

¹⁰⁸⁶ *Schülerkreischronik*, Protokol XXVIII, HCKW, SRA 1526, 53-54.

¹⁰⁸⁷ *Ibid.*, 59-60.

Dit werd ook al snel na de oorlog beaamd door Fritz Buchhalter, die twee jaar na het einde daarvan een kleine *Rückblick* over de organisatie schreef. Ondanks het leed dat hij en de anderen hadden meegemaakt, ‘birgt unsere Erinnerung an dieses Lager auch so manches Schoene.’ Fritz beseft hoezeer de *Schülerkreis* hem en anderen met wie hij heeft gesproken een geestelijk doel gaf in de uitzichtloze situatie van het doorgangskamp. Voor hem was de *Schülerkreis* ‘der groesste Zweck unseres Daseins’.¹⁰⁸⁸ Zestig jaar na dato klinkt in de begeleidende brief die voormalig lid Sigi Samson opstuurde naar het Herinneringscentrum hetzelfde gevoel door. Over de aan het archief gestuurde *Chronik* schrijft hij: ‘Ik hoop dat deze de lezer van vandaag zullen helpen het leven en de geest van de Schülerkreiskinderen te verstaan en mee te leven.’¹⁰⁸⁹

De *Schülerkreis* neemt in de herinnering een warme plek in; het was een gedeelte van het kamp waar de schrijvers zich prettig voelden en beschermd en dit resoneert in hun herinneringen. Vooral voor enkele adolescenten was het ook een plek waar ze zichzelf leerden kennen en hun identiteit konden ontwikkelen los van hun ouders in een groep met kinderen van de eigen leeftijd.¹⁰⁹⁰ Hannelore Grünberg-Klein was twaalf jaar toen ze in Westerbork kwam. Ze herinnert zich nog woordelijk wat Leo Blumensohn haar zei, toen zij na enkele weken de durf vond ‘om de stap te doen en mij aan te melden. Toen ik mij bij Leo aanmeldde zei hij in Frankfurter dialect: “Der Schülerkreis is kein Taubeschlag wo man ein- und ausfliege kann.” [sic EM] Het maakte een geweldige indruk op mij.’¹⁰⁹¹ In de *Schülerkreis* leerde ze met allerlei levenszaken om te gaan. ‘Leo Blumensohn heeft de kinderen van Westerbork, (...), een ideaal om naar te streven en een inhoud voor hun levens gegeven.’ Ze werd – natuurlijk – verliefd op Salo Carlebach, ‘ik zal niet de enige geweest zijn’ en meent dat de *Schülerkreis* zo belangrijk voor ‘ons kinderen’ was, ‘dat wij eigenlijk alleen in deze wereld leefden’ en daarmee tot aan de transporten relatief onbezorgd hebben geleefd.¹⁰⁹² Maar ook in de tijd van de transporten ‘waren er de “Schülerkreis”-activiteiten.’¹⁰⁹³ ‘Zo liep de

¹⁰⁸⁸ ‘Rückblick’ van Fritz Buchhalter, 4 getypte pagina’s, gedateerd 29 januari 1947, Davos, Zwitserland. HCKW, SRA 1526.

¹⁰⁸⁹ Brief van Sigi Samson aan Dirk Mulder van 26 augustus 2004, HCKW, SRA 1526.

¹⁰⁹⁰ Zoals voor deze fase van de ontwikkeling naar volwassenheid gewoon is. Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 136, 144-146, en Cowie, Smith, Blades, *Understanding Child’s Development*, 292-293. Over het belang van de groep voor kinderen van deze leeftijd zie verderop in dit hoofdstuk paragraaf 4.8. Beste vrienden in het kamp.

¹⁰⁹¹ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 57.

¹⁰⁹² *Ibid.*, 61, 67 (verliefd zijn op Salo Carlebach).

¹⁰⁹³ *Ibid.*, 77.

tijd...en wij kinderen van de “Schülerkreis” hadden ons eigen leven met onze eigen kinderlijke zorgen en vreugdes.’ De wekelijkse transporten drukten wel een triest stempel op hun leven, ‘maar de oorlogsgebeurtenissen, die onze ouders langs de “JPA”(…) ontvingen, gleden langs ons heen. (...) Wij hadden iedere sjabbatmiddag onze bijeenkomsten, waar gezongen werd, spelletjes gedaan, het laatst geschreven hoofdstuk uit de “Chronik” voorgelezen werd, en waar Leo verder vertelde over het zelf bedachte verhaal van Chaann en David.’¹⁰⁹⁴

De jeugdzorg nam ook de lichamelijke opvoeding van de jeugd in het kamp ter harte. Sportbeoefening was een recent fenomeen. De populariteit ervan groeide in de jaren voor de oorlog snel en overal werden – verzuilde – sportverenigingen opgericht. Lichamelijke opvoeding werd zelfs pas in de oorlog, om precies te zijn per 1 januari 1941, verplicht in het schoolcurriculum.¹⁰⁹⁵ Sport was zeer geliefd onder de Westerborkse jeugd. ‘De sport heeft de jeugdige kampbevolking als een besmettelijke ziekte aangegrepen’, schrijft Mechanicus in zijn dagboek. ‘s Avonds na het avondeten wordt er gebokst, gejiujitsu'd, aan gymnastiek gedaan. 's Morgens vroeg reeds oefenen jongemannen, die daartoe "dienstfrei" gekregen hebben, op de appèlplaats in lichte atletiek, zoals hardlopen.’¹⁰⁹⁶ Op vrije zondagen werden onder meer voetbal-, handbal-, volleybal-, trefbal- en bokscampioenschappen gehouden, waar veel jeugd aan meedeed. ‘De jeugd is wonderbaarlijk fit: geen tekenen van vermoeidheid, ondanks de lange werkdagen. Zij wordt tot de beoefening van de sport van bovenaf gedwongen, maar zij vindt in de sport naar het schijnt een uitlaat voor de beklemming van het leven in de barakken’, meent Mechanicus.¹⁰⁹⁷

Sport is inderdaad één van de onderwerpen waar kinderen veel over schrijven in brieven aan familie en vrienden. Het was een uitlaatklep en er werd plezier beleefd aan het samenzijn en spelen. Hertha Aussen hield haar vriendin nauwkeurig op de hoogte van haar

¹⁰⁹⁴ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 80. Ook Shulamith Garbasz-Zimet herinnert zich de *Schülerkreis* positief. ‘I joined the School Circle which had Friday night (‘Oneg Shabbat’) sing-songs.’ Garbasz-Zimet, ‘The Holocaust years’, HCKW, DO 825, inv.nr. 8588, 7.

¹⁰⁹⁵ Zie André Swijtink, *Een sportman doet niet aan politiek. Groei en populariteit van de Nederlandse sportbeoefening in oorlogstijd*, (Amsterdam: Meulenhoff 2010) 11-33, over de ontwikkeling van sport in de vroege twintigste eeuw. Zo steeg het aantal georganiseerde sportbeoefenaren van ongeveer dertigduizend rond 1900 naar driehonderdduizend rond 1930, 16, zie 98-103 over hoe sport tijdens de bezetting officieel overheidsterrein werd, 102-103 over verplichtstelling van lichamelijke opvoeding. Zie ook <http://deoorlog.nps.nl/page/mappen/781292/Sport+op+school+verplicht?af=2&d=780244>

¹⁰⁹⁶ Mechanicus, *In Dépôt*, 141, 28 augustus 1943.

¹⁰⁹⁷ *Ibid.*, 141-142, 28 augustus 1943.

sportieve activiteiten tijdens haar verblijf in Westerbork. ‘We hebben vanmorgen gehandbald. Onze groep tegen een andere. We hebben gewonnen met 3-2. Nu stellen we een korfbalclub op. Verder is hier nog alles zo’n beetje hetzelfde.’¹⁰⁹⁸ De twaalfjarige Karel Jacobs schrijft: ‘Hier zijn ook voet en handbal wedstrijden. Wat heel prettig [is]’, en ook één van de oudere Leidse weeshuiskinderen, Sally Montezinos, bericht ‘Ik hoop a.s. zondag te voetballen. Binnenkort wordt hier ook gekorfbald.’¹⁰⁹⁹ Bram Asscher stelde zijn moeder gerust met de mededeling dat er genoeg te doen was in Westerbork, waaronder sport. ‘Hier is het de laatste dagen goddelijk weer en gisteravond was er zelfs een voetbalwedstrijd.’¹¹⁰⁰

Kindoverlevenden herinneren zich levendig hoe in Westerbork aan sportbeoefening werd gedaan. Fred Schwarz voetbalde graag. ‘We voetballen al op iedere zondag, de competitie is nog niet georganiseerd, maar er is gelegenheid, een balletje te trappen en dat is leuk voor ons.’ Even verderop beschrijft hij zijn voetbal tenue: ‘De confectie heeft op de overallband echte shirts gemaakt, ons elftal speelt in half roze (link)/ half blauw (rechts). Broekjes en sokken van jezelf.’¹¹⁰¹ Hoewel Barry Spanjaard eerst niet uit eigen wil naar de aangeboden bokslessen ging, kreeg hij er al snel plezier in. ‘I liked the training and being around these famous boxers.’ Helaas voor hem was zijn eerste partij tegen een vriend met een ‘natural instinct for boxing’, waardoor die partij voor Barry niet zo goed afliep, al werden hij en zijn tegenstander wel goede vrienden.¹¹⁰² Gerhard Durlacher zag de bokslessen als een leuke afleiding. ‘Ook wij leren touwtje springen [ter voorbereiding op het boksen, EM]. Lacherig hinkelen wij met houterige bewegingen over het papieren koord.’¹¹⁰³

Of het nu om vliegen vangen in de barak ging, een sportwedstrijd op zondag of een *Schülerkreis*-bijeenkomst met zang en voordrachten, de voor de jeugd van Westerbork georganiseerde activiteiten waren een welkome afwisseling op het dagelijks leven in het kamp. De vraag is alleen hoeveel kinderen hiermee daadwerkelijk werden bereikt. De enige echte jeugdorganisatie van het kamp was alleen toegankelijk voor de *happy few*. In brieven is niets te vinden over *Kinderecken* of naschoolse opvang en er zijn maar weinig

¹⁰⁹⁸ Brief van Hertha Aussen van 4 april 1943, HCKW, DO 401, inv.nr. 4762-06.

¹⁰⁹⁹ Brief van Karel Jacobs uit 1944, HCKW, DO 1117, inv.nr. 10039-02. Brief van Sally Montezinos van 19 april 1943 aan familie Stoffels, NIOD, 250i, inv.nr. 892, brieven en briefkaarten van kinderen uit het Joods weeshuis te Leiden aan de familie Stoffels, 23 maart 1943 - 9 september 1943.

¹¹⁰⁰ Brief van Abraham Asscher van 20 juni 1944, HCKW, RA 1090.

¹¹⁰¹ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 141, eerste citaat, 146, tweede citaat.

¹¹⁰² Spanjaard, *An American Teenager*, 101-102.

¹¹⁰³ Durlacher, *Quarantaine*, 58-59, verhaal ‘Verboden lessen.’

kindoverlevenden die zich daar iets van herinneren. ‘There was no special place for us children in Westerbork – no school, no activities’, schrijft Gabriele Silten. ‘We were always in somebody’s way, always in the wrong place at the wrong time.’¹¹⁰⁴

4.7.2. ‘Wij gaan naar Polen met versleten zolen’

Wat Gabriele Silten zich herinnert, staat niet op zichzelf. Veel kinderen zullen niet in georganiseerd verband hebben gespeeld. De meeste kinderen verbleven maar enkele dagen in het doorgangskamp, soms waren georganiseerde activiteiten niet toegestaan. Sowieso zal een groot deel van het spelen in Westerbork niet in georganiseerd verband zijn geweest. Dat zal voor de meeste kinderen niet veel hebben uitgemaakt.¹¹⁰⁵ Hoe speelden kinderen in Westerbork? En hoe beleefden zij dit spel?

In brieven is vooral te lezen hoe kinderen om speelgoed vroegen. ‘Lieve Allemaal,’ schrijft Jo Sander Levie in oktober 1942, ‘Stuur mij alstublieft een Dominospel of een ander spelletje dat niet veel ruimte in beslag neemt alstublieft een beetje gauw wan ik verveel mij dood. U lekkere gehaktballetje ontvangen. De Hartelijk groeten van Joop.’¹¹⁰⁶ Jo Sander kwam met de chaotische oktobertransporten van 1942 aan. Op dat moment werd niets voor de jeugd georganiseerd, was er zelfs geen school. Alles was welkom om de verveling te verdrijven. Pas zes dagen na zijn dringende tweede verzoek: ‘Hebben jullie al een Dominee spel opgestuurd. Want ik verveel mij dood!!!!!!’, ontving Jo Sander eindelijk zijn spel.¹¹⁰⁷ Leo Meijer richtte zijn wens tot Sinterklaas, al stelde hij wel een wederdienst voor; het paard zou een stukje roggebrood krijgen en de Sint zelf een tekening. ‘en ik geeft u nu het laatste stuk rogebrood voor u paard en nu ziet u in mijn schoen een jongetje en ook 2 konijntjes die de mat kloppen en vont u ook de andere dingen mooi’, vraagt Leo.¹¹⁰⁸ Leo kon aan Sinterklaas schrijven hoe hij zich voelde. Dat was heel anders dan hoe hij zich thuis in Zwijndrecht had gevoeld. ‘weet u nog van vroeger toen ik nog in zwijndrecht woonde en dat u mij toen een

¹¹⁰⁴ Silten, *Between Two Worlds*, 88.

¹¹⁰⁵ ‘The children’s perception of the significance of their environment and the opportunities it provided for play and games knew neither national boundaries nor distinction of class or age’, schrijft Eisen. Eisen, *Children and Play in the Holocaust*, 60.

¹¹⁰⁶ Brief van Jo Sander Levie van 17 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

¹¹⁰⁷ Brieven van Jo Sander Levie van 23 oktober 1942 en 29 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

¹¹⁰⁸ Briefje van Leo Meijer aan Sinterklaas, december 1943, HCKW, DO 461, inv.nr. 55801-01.

locomotief met wagens en rails gegeven heeft.’¹¹⁰⁹ Het is de vraag of Leo nu werkelijk in de Goedheiligman geloofde of dat hij het nog graag wilde en de brief een soort van spel inhield. Toch leek de achtjarige jongen in zijn briefje aan de Sint even zijn ei kwijt te kunnen en haalde hij warme herinneringen op aan vroeger toen het nog beter was.

Het is lastig op basis van dit schaarse contemporaine bronmateriaal iets te concluderen over hoe kinderen dit speelgoed en spel ervoeren. Niet alleen is er weinig materiaal, ook speelt de jonge leeftijd parten; hoe jonger het kind, hoe gebrekiger het zich uit kan drukken. De behoefte aan speelgoed leek in ieder geval groot en wanneer de brieven van de (surrogaat)ouders erop worden nageslagen, wordt duidelijk hoeveel kinderen speelden.¹¹¹⁰ Het is in herinneringen van kindoverlevenden dat er in groter detail over het spelen wordt geschreven.

Kindoverlevenden herinneren zich allerlei soorten spelletjes. Zij beschrijven deze om de lezer te laten zien hoe het leven van een kind er uitzag in een kamp. Kinderen waren heel actief, exploreerden, speelden op de eerder genoemde speelplaats, of men ging zelf aan de slag met materiaal en bouwde van alles. Ook verzonnen kinderen zelf spelletjes. Er klinkt in veel van de beschrijvingen een gevoel van avontuur door, en zeker plezier.¹¹¹¹ ‘Ik zit op een grote schommel op de speelplaats vlak bij barak 35 [weeshuis EM]. Broer Koos duwt me voort. Als ik heel hoog ga kan ik over de heide Hooghalen zien liggen’, herinnert Ben Valk

¹¹⁰⁹ Briefje van Leo Meijer aan Sinterklaas, december 1943, HCKW, DO 461, inv.nr. 55801-01. In een ander briefje beschrijft Leo wat hij heeft ontvangen voor zijn verjaardag. ‘Ik ben reuzenblij met de caudeautjes ik vind het kompaspeelgoed erg leuk. (...) Walter wat fijn dat je aan me gedacht hebt die teken formulier vondt ik heel mooi en de verjaardagsbrief.’ Briefje uit 1943, HCKW, DO 461, inv.nr. 7873-03.

¹¹¹⁰ Brieven van Dien Levie, bijvoorbeeld 19 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Zie ook brieven van Hélène Wolff, die een paar kinderen ‘adopteerde’ uit het weeshuis en hen allerlei speelgoed toestopte en in haar brieven beschreef hoe zij speelden, bijvoorbeeld 2 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889, ‘gelijk met ’t pakje van Lou ontving ik het speelgoed van Lena Thors [?]. Heerlijk dat je dat zon, Lena, er waren ook bouwblokjes bij, zoodat mijn wensch al vervuld is. Vanmorgen (vrijdag) was ’t hier ijskoud en was ’t een echt kinderfeest met ’t paard, die als stal nu ’t doosje heeft gekregen en de bouwblokjes waar hij al torens, treinen enz. van bouwde. ’t Is zoo erg aan hem besteed en de kinderen hebben hier niets. Een meisje maakte ik blij met dat leuke hondje en 2 stuks hield ik nog achter voor regendagen.’ Vergelijk brief van Judica Mendels van 8 augustus 1944, JHM, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, waar ze over haar pleegkinderen schrijft, bijvoorbeeld Julia, die zandpudding bakte, als ze op zondagmiddag buiten zitten, en brief 1 april 1944 aan moeder in Theresienstadt, inv.nr. 196, waarin ze schrijft over spelen met weeskinderen, waar ze voor zorgt, evenals in de brief van 3 mei 1944 aan vrienden (westerborkpapier), inv.nr. 198.

¹¹¹¹ Met uitzondering van Gabriele Silten. Silten, *Between Two Worlds*, 94, 96.

zich nog.¹¹¹² Zijn broertje Jacobus maakte met zijn vriendje ‘van balken en tonnen een hut, waar we lekker in konden spelen.’¹¹¹³ Suzanne Mehler-Whitely sloot zich aan bij de kinderen die er al waren ‘to run around, explore, and play’, terwijl Ed van Thijn vaak ‘met overblijfselen van neergehaalde vliegtuigen’ speelde. ‘Grote stukken aluminium in de meest bizarre vormen en eindeloos veel electriciteitsdraden in alle kleuren van de regenboog’, herinnert hij zich met plezier, ‘ons favoriete speelgoed.’¹¹¹⁴ Willem Schroot beschrijft de gymnastiek brug die achter barak 83 stond. ‘Daarop deden we veel oefeningen. Eén meisje, Lydie Lampie, had op turnen gezeten en deed vanaf de brug een dubbele salto mortale en kwam altijd weer goed op haar benen terecht.’¹¹¹⁵

Het plezier en het enthousiasme dat de auteurs beschrijven lijkt er op te wijzen dat kinderen zich even in hun spel konden verliezen. In ieder geval herinneren kindoverlevenden zich dat zo. Een aantal schrijft ook over de belangrijke steun die bepaald speelgoed kon geven, vooral speelgoed dat menselijke kwaliteiten kreeg toegedicht, zoals een beer of een pop. Judy Straus was tien jaar toen ze in Westerbork kwam, zónder pop. Ze was enig kind en haar pop was ‘my sister, my brother, my friend, my child. It was a very important doll.’ Ze voelde zich vreselijk alleen in het kamp. ‘I am convinced my parents sensed this’, schrijft ze meer dan vijftig jaar later. ‘Because miraculously, one day my doll appeared in our barrack in Westerbork. (...) No one reading this can understand my ten year old joy. I can only say that, no matter how long I live, I will remember that feeling.’¹¹¹⁶

Een andere rode draad in de memoires zijn de liedjes die kindoverlevenden zich herinneren. Het gaat hier niet om liedjes die zij leerden op school of in de opvang, maar om liedjes die zij zelf verzonnen, of wellicht ergens, in de revue of de barak, oppikten en zich zo eigen maakten. Zo herinnert Jacobus Valk zich een liedje dat de kinderen zongen over een gevreesde SS-er. ‘Kinderen in het kamp zongen vaak het liedje: ‘Von Eck, zat op een hek, hij viel eraf, en brak zijn nek.’¹¹¹⁷ Willem Schroot beschrijft hoe de kinderen ‘stiekem’ liedjes

¹¹¹² Valk, dagboekfragment 18 augustus 1975, juni 1944, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32.

¹¹¹³ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 43.

¹¹¹⁴ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 38, 40, Van Thijn, *Achttien adressen*, 69-70.

¹¹¹⁵ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05, 3. Verder beschrijft Abraham Stahl hoe ze verstoppertje speelden. Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 2.

¹¹¹⁶ Straus, ‘Disillusionment’, HCKW, RA 1839. Cergelijk Silten, *Between Two Worlds*, 85, ‘My doll Peter therefore sits on our bed during the day – until the day I return to the barracks and discover that someone has played with him or used him in some way and has damaged his head. From then on I carry him with me wherever I go, talk to him and confide to him what I cannot talk about with anyone else.’

¹¹¹⁷ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 44.

zongen over de Duitsers. Zijn herinnering is helaas weinig specifiek. Hij kan zich alleen herinneren hoe ze zongen over bombardementen van geallieerden, verder niets.¹¹¹⁸

Eén liedje, of gedeeltes ervan, wordt door verschillende kindoverlevenden genoemd.¹¹¹⁹ Evelien Van Leeuwen was veertien toen ze op transport werd gezet, maar het lied dat de kinderen zongen, is haar altijd bijgebleven. ‘De stille troosteloze stoet – de meeste mensen zijn met koffers, dekenrollen en rugzakken bepakt – verdwijnt langzaam in de wagens en week in week uit zegt men bij het afscheid *we komen er wel door, we zien elkaar weer terug* en zingen de kinderen hetzelfde navrante lied *we gaan naar Polen met versleten zolen.*’¹¹²⁰ Suzanne Mehler-Whitely wás één van die kinderen en ze hoorde het liedje in haar hoofd toen zij en haar familie op transport werden gezet. ‘From some other kids I’ve learned a song – I know only part of it and it sounds in my head: Wij gaan naar Polen! Met kapotte zolen...’¹¹²¹ Het zijn de Nederlandse woorden die ze zich zo sterk herinnert en citeert, niet de Engelse vertaling, die ze slechts in een voetnoot weergeeft. Abraham Stahl weet zich als enige nog meerdere regels te herinneren. ‘In ieder geval herinner ik mij een deel van een liedje dat wij zongen, opgevangen misschien uit een van de revues die soms opgevoerd werden (...) : “Wij gaan verdwijnen, wij gaan hasjeweine (...), niet meer terug naar Amsterdam, waar ik in ’t leven kwam. Wij gaan naar Polen, met versleten zolen, met een rugzak van de V. (...), die nemen wij met ons mee.’¹¹²² In de plakboeken die tieners vlak na de oorlog maakten, werden ook veel liedjes en gedichten uit het kamp opgeschreven.¹¹²³

Nog meer dan in andere herinneringen wordt in deze liedjes duidelijk hoe kinderen in en door spel probeerden om te gaan met de werkelijkheid van een doorgangskamp.¹¹²⁴ De zanger voelde even de – denkbeeldige – macht over de gevreesde SS-er die in het liedje zijn

¹¹¹⁸ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05, 4.

¹¹¹⁹ Hannah Kolthof tekent vlak na de oorlog in haar plakboek een lied op: ‘Kamplied’, dat gedeeltelijk lijkt op dit liedje dat veel – jongere – kinderen zingen. ‘We gaan verdwijnen, We gaan hasjiwijne (weg) we gaan terug naar Amsterdam, Waar ik op de wereld kwam.’ Maar een zinsnede die de kinderen ook zingen: ‘We gaan naar Polen, op versleten zolen’ komt hier niet in terug. Waarschijnlijk is dit lied, welke vorm ook de oorspronkelijke is, afkomstig van volwassenen, maar door kinderen eigen gemaakt en veranderd. Kolthoff, plakboek ‘Jood’, HCKW, RA 1521.

¹¹²⁰ Van Leeuwen, *Klein in memoriam*, 23.

¹¹²¹ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 41.

¹¹²² Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 3.

¹¹²³ Het gaat vooral om liedjes uit de revue en om gedichten door volwassenen gemaakt.

¹¹²⁴ Vergelijk Ben-Sefer, *In the Valley of the Shadow Westerbork*, 155-156, over ‘adaptation and habituation’ door spel, hier ook in liedjes.

nek breekt. Tegelijkertijd bevestigden dit soort liedjes de bestaande orde en wenden kinderen hieraan, wat in het liedje over de kapotte zolen doorklinkt. Deze liedjes maakten deel uit van de kindercultuur van Westerbork, waarin oude waarden en tradities zich hadden vermengd met de veranderde sociale en psychologische condities tot heel uitgesproken vormen van humor, liedjes en poëzie.¹¹²⁵

Toch is het belangrijk te beseffen hoeveel spel uit verveling ontstond; kinderen werden alleen gelaten en velen hadden maar weinig echt speelgoed. ‘Het enige dat mij nog overblijft van Westerbork was dat we ons dood verveelden’, schrijft Jack Santcross, in Westerbork acht jaar oud. ‘Uit verveling speelde ik samen met andere kinderen met de kiep karretjes, en met lange stangen, die we naast het spoor vonden, lukte het ons om de wagons in beweging te brengen en ze tegen elkaar te laten botsen.’¹¹²⁶ Het is de vraag of spel dat uit verveling ontstond even bevredigend was als spel dat vanuit een meer positieve houding werd geïnitieerd. Het zal makkelijker hebben geleid tot frictie onderling en met volwassenen. Die zullen het niet leuk hebben gevonden wat Jack en zijn vriendjes met de kiepkarretjes deden. De uitgebreide jeugdzorg was nadrukkelijk ook bedoeld om onderlinge spanningen tegen te gaan. Tegelijkertijd bood spel, ongeacht de vorm, altijd een welkome afleiding van het veeleisende kampeven.

Zoals eerder in dit hoofdstuk werd beschreven, botste het al snel tussen kinderen en volwassenen. Kinderen die actief speelden in een al overvolle barak, waar de emoties iedere dag hoog opliepen, waren voor veel volwassenen moeilijk te verdragen. ‘In ieder geval waren we soms druk bezig met propjes schieten, tussen de bedden door’, beschrijft Abraham Stahl het spelen in de barak.¹¹²⁷ Dit werd op een gegeven moment niet meer getolereerd. Op vrijdag 26 november 1943 noteerde Mechanicus in zijn dagboek: ‘Bevel, dat kinderen onder de twaalf jaar 's avonds om acht uur in bed moeten liggen. Zij bleven totdusver tot tien uur op en

¹¹²⁵ Eisen, *Children and Play in the Holocaust*, 70, geparafraseerd. Historicus Nicholas Stargardt schrijft ook over Theresienstadt dat kinderen ‘were drawn into an inner community with its own jokes and secret signs’, sommige waarvan zelfs Auschwitz overleefden. Stargardt, *Witnesses of War*, 204.

¹¹²⁶ Santcross, verslag in brief, HCKW, DO 566, inv.nr. 6746. Zie Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 6, die ook over verveling schrijft ‘Schijnbaar was de tijd in school niet genoeg, en waren er kinderen die zich verveelden in de grote barakken.’

¹¹²⁷ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 2.

maakten al spelende vaak een oorverdovend lawaai.¹¹²⁸ Het moest toen blijven bij spelletjes als het verzamelen van postzegels, al leverde dat al genoeg frustratie en ergernis op.¹¹²⁹

De vraag bij de spelletjes die kinderen zelf initieerden is niet wie hiermee werd bereikt. Haast alle kinderen leken manieren te vinden om te kunnen spelen. Hier is eerder de vraag wat de randvoorwaarden voor dat spel waren, of er bijvoorbeeld geschikte plekken waren, zodat er geen frictie met volwassenen ontstond, of er voldoende speelgoed was, zodat kinderen zich niet gingen vervelen. De vraag of het hen plezier bood, is positief te beantwoorden. Wellicht gaven sommige spelletjes kinderen zelfs een beter begrip van het doorgangskamp zelf, al is dat uit deze bronnen niet rechtstreeks af te leiden. Maar plezier in spel, zo benadrukken auteurs, was wel haast altijd alleen voor het onmiddellijke moment.

4.8. BESTE VRIENDEN IN HET KAMP

Spelen deed men meestal niet alleen. Net als volwassenen hadden kinderen vrienden in het kamp. Er was, zoals in het leven buiten het kamp, wel verschil tussen vriendschap op jonge(re) leeftijd en vriendschap tussen adolescenten.¹¹³⁰

Voor jonge kinderen waren vrienden vooral de personen met wie je speelde. Met je vrienden bracht je samen de tijd door, exploreerde je het kamp om je zo de plek eigen te maken.¹¹³¹ Suzanne Mehler-Whitely herinnert zich geen specifieke vriendjes of vriendinnetjes, maar beschrijft wel het belang dat ze hechtte aan het samen spelen met de kinderen in de buurt.¹¹³² In memoires schrijven kindoverlevenden hoe belangrijk het was om zo snel mogelijk vrienden te maken. ‘Als kind had je het in Westerbork wel heel druk’, weet de gedoopte Willem Schroot, destijds tien jaar oud, nog te vertellen. ‘Je moest je contacten met vriendjes onderhouden en alles om je heen bekijken.’¹¹³³ Om echt ingeburgerd te raken in de kinderwereld van Westerbork moest je gaan roken. ‘Bij een filiaal van de hema [zo herinnert Willem zich het Lagerwarenhuis LAWA) EM] kon je met speciaal geld voor

¹¹²⁸ Mechanicus, *In Dépôt*, 215, 26 november 1943.

¹¹²⁹ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 60.

¹¹³⁰ Kinderen kennen op verschillende leeftijden aan verschillende soorten vriendschappen waarde toe, en moeten daarnaast ook nog leren vriendschappen aan te gaan. De omgang met leeftijdsgenoten is van groot belang voor het aanleren van sociale vaardigheden. Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 45.

¹¹³¹ Jonge kinderen die in een psychologisch onderzoek werden gevraagd wat ze van vrienden verwachtten, noemden gezamenlijke activiteiten, het ontvangen van hulp als er problemen waren en ook het feit dat je vrienden dichtbij woonden. Smith, Cowie, Blades, *Understanding Child Development*, 15.

¹¹³² Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 38-39.

¹¹³³ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05.

Westerbork wel vloeitjes kopen, maar tabak was toen natuurlijk niet te krijgen. We rookten dan cigarettten van kamille. Dat was enorm goed, daar kwam ontzettend veel rook vanaf. Roken heb ik nooit lekker gevonden, maar ja, het stond zo flink, je moest wel.’¹¹³⁴ Otto Kallus schrijft: ‘In den ersten Tagen waren wir, die Kinder, sehr beschäftigt. Erst muss man neue Freunde kennen lernen und dann auch das Lager.’¹¹³⁵ De vriendschappen van deze kinderen worden voornamelijk beschreven vanuit het gezamenlijk spel dat ze ondernamen: de ik die met zijn of haar vriendjes al snel een wij werd. ‘In de barak had ik vriendjes’, schrijft Abraham Stahl’, en gaat dan over op ‘en schijnbaar hadden we [mijn nadruk, EM] ook vijanden.’¹¹³⁶ Jacobus Valk is één van de weinigen die deze vaak ongedefinieerde ‘we’ nog uit elkaar kan halen. “‘We” dat waren; Moop Lampie, Barend Lampie, Wim Schroot, Filip Schroot, broer Bennie en ik.’¹¹³⁷

Brieven en dagboeken van jonge kinderen over vrienden in Westerbork zijn schaars. Karel Jacobs schrijft kort en bondig: ‘Ik heb hier al aardig wat vriendjes’, maar verder niets.¹¹³⁸ Jo Sander Levie schrijft wel over zijn neef en vriend, maar deze bevond zich buiten het kamp. In de brief die hij aan hem stuurde, komt het competitief karakter van hun jongensspel naar voren.¹¹³⁹ ‘Weledele geboren heer Sander’, begint Jo zijn brief schertsend ‘Ik zal eerst is mijn protest schrijven. Jij hebt in de briefkaart van opa en oma Geschreven dat H.B.S. er niet goed voorstaat en ADO wel.’ Jo Sander wist natuurlijk beter. ‘Maar ik ben in 2 maanden al niet meer voor H.B.S. Ik ben voor VUC. De Hartelijke Groeten Joop.’¹¹⁴⁰ Zes dagen later schreef hij opnieuw een ‘protestbrief’ aan Sander en ook aan zijn neef Gijs, wederom over de voetbalcompetitie. Hij voegt nog toe ‘En doe voortaan niet meer die smoesjes want daar hou ik niet van. Stuur je de uitslagen. Doen hoor’.¹¹⁴¹

Voor adolescenten kreeg vriendschap andere functies en betekenissen. Veel volwassenen herinneren zich als tiener een vriend of vriendin in Westerbork te hebben gehad

¹¹³⁴ Ibid..

¹¹³⁵ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 40.

¹¹³⁶ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 2.

¹¹³⁷ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 45.

¹¹³⁸ Brief van Karel Jacobs, zomer 1944, HCKW, DO 1117, inv.nr. 10039-01.

¹¹³⁹ Verhulst schrijft dat jongens en meisjes meestal apart van elkaar groepjes vormen, waarbij jongens vaker in grotere groepen activiteiten van een competitief karakter ondernemen, waarin loyaliteit een grote rol speelt, en meisjes in kleinere groepen spelen en meer de nadruk leggen op verbale en emotionele intimiteit. Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 132, geparafraseerd.

¹¹⁴⁰ Brief van Jo Sander Levie van 23 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

¹¹⁴¹ Brief van Jo Sander Levie van 29 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

met wie ze alles deelden en die veel voor hen betekende.¹¹⁴² Vriendschappen verdiepten zich in vergelijking met die van jongere kinderen. Otto Kallus had ‘einen guten Freund, Doni Kraus’, die wat ouder was en hem van alles kon uitleggen. ‘Wir waren immer zusammen und machten alles zusammen.’¹¹⁴³ Met deze vriend heeft hij van zijn vader afscheid genomen. Barry Spanjaard schrijft net na de oorlog over Jacques met wie hij in alle kampen samen bleef.¹¹⁴⁴ En Shmu’el Hacoen had een vriend in het kamp, Juda L, die hij nog van voor Westerbork kende, toen ze samen op het Joods Lyceum zaten. Shmu’el werkte korte tijd met de Hachsjarra op het platteland en kreeg af en toe vrij.¹¹⁴⁵ Eén van die keren bracht hij samen met Juda door en herinnert hij zich nog goed. ‘We wandelden en boomden over moraal, religie, kunst en filosofie. Juda kon de dingen ontzettend goed formuleren, waar ik een grote bewondering voor had. We vonden, plukten en aten bramen. We praatten over muziek en hoe je Bach moest spelen. Het was een prachtige dag en het landschap baadde in het zonlicht.’¹¹⁴⁶ In deze vriendschappen konden andere meningen worden uitgetoet en nieuwe ideeën bediscussieerd zonder direct op een ouderlijk matje te worden geroepen.¹¹⁴⁷

De *Schülerkreis* is een goed voorbeeld van het belang van de eigen groep voor adolescenten.¹¹⁴⁸ Het lijkt niet alleen de organisatie op zich te zijn geweest, of de denkbeelden

¹¹⁴² Zie Stargardt, *Witnesses of War*, 203, waar hij schrijft over ‘same sex friendships’ in Theresienstadt en het belang daarvan voor de jonge adolescenten.

¹¹⁴³ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 55. Otto Kallus lijkt het ene moment nog een schoolkind, het andere moment een beginnende puber, zelfs al was hij nog maar tien jaar oud in Westerbork.

¹¹⁴⁴ Spanjaard, *An American Teenager*, 102. Vergelijk de vriendschap die Rosemarie in Moskine’s gefictionaliseerde memoires aanging met Ruthie. ‘Suddenly, one day, we were best friends, confiding in each other, sharing secrets and attitudes.’ Ruthie was een jaar ouder en een stuk ondernemender dan Rosemarie. ‘And Ruthie treated me just the way she would have treated a slightly younger sister – sharing her thoughts with me and then going her own way. I, in turn, looked up to Ruthie, and trusted her implicitly.’ Moskine, *I am Rosemarie*, 114.

¹¹⁴⁵ De Hachsjarra was de naam van de opleiding voor de emigratie naar het toenmalige Palestina. Men werd voorbereid om in het beloofde land te kunnen leven. De jongeren die deze opleiding volgden werden ook wel Chaloesim of Palestina-Pioniers genoemd. Zij kregen een voornamelijk agrarische opleiding, aangezien gedacht werd dat zij als boeren het land zouden gaan bebouwen. Zie Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 18-20, 24.

¹¹⁴⁶ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 255-256.

¹¹⁴⁷ Cowie, Smith, Blades, *Understanding Child’s Development*, 309. Adolescenten gaan zich afzetten tegen het ouderlijk front, op zoek naar een eigen identiteit.

¹¹⁴⁸ Verhulst schrijft dat intimiteit, loyaliteit en het ergens bij (willen) horen heel belangrijk zijn. Zie Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 146, ook over het belang van de *peer group* voor adolescenten, en Cowie, Smith, Blades, *Understanding Child’s Development*, 151-152.

die deze organisatie onderstreepte, maar vooral het gevoel ergens bij te horen, dat zo belangrijk voor de leden was. Hannelore Grünberg-Klein weet zich nog precies te herinneren welke kinderen de voortrekkers waren: ‘Heel veel kinderen van de “Schülerkreis” waren zeer actief en populair, zoals “Sa-Ka-Vie”, de drie nauwe vrienden: Sigi Samson, zoon van de “Dienstleiter”, Günther Katz, die niet meer leeft en Paul de Vries, die nu in Israel leeft. (...) Van de meisjes waren het Margot Gebes, met wie wij over de Zuiderzee naar Westerbork waren gekomen en Doris Moses, een zeer vroegrijp meisje.’ Hannelore wilde er maar wat graag bijhoren, maar was erg verlegen, ‘en trad niet zo in de voorgrond. Mijn verlegenheid speelde mij zelfs parten.’¹¹⁴⁹ Hier loont het een uitstapje te maken naar Marietta Moskins gefictionaliseerde memoires *I am Rosemarie*. Zij laat haar alter ego Rosemarie beseffen hoe belangrijk de vriendengroep in de *Schülerkreis* voor haar is geweest. ‘It had been people – the people around me – friends like Ruthie and Lewis, who had made Westerbork bearable’.¹¹⁵⁰ In het nawoord tot de roman schrijft Moskin zelf niet zo sterk, begripvol en rijp te zijn geweest als Rosemarie. ‘I wanted the heroine of my book to come to conclusions and reflect thoughts which I reached only years later’, schrijft ze, ‘when I looked back at my experiences’.¹¹⁵¹ ‘Er hebben op Westerbork jeugdgroepen bestaan’, schrijft Ab Caransa, doelend op onder meer de *Schülerkreis*. ‘Ik heb er geen deel van uitgemaakt maar was wel jaloers op de solidariteit die er onder die groepen heerste.’ Vervolgens beschrijft hij de ‘afscheidsfluit’ die een zionistische groep hield, toen ze op transport werd gesteld.¹¹⁵²

Ook buiten de *Schülerkreis* vormden jongeren vriendengroepjes. Fred Schwarz beschrijft in zijn memoires hoe hij iedere avond met de jeugd in zijn barak samenkwam. Fred bewoonde een bed op een jongerenzaal waar meer ruimte was dan in de grote doorgangsbarakken. Op één van die avonden introduceerde hij een nieuw meisje, Klaartje, uit de Barneveldbarak. ‘Klaartje kent de meesten, alleen Mickey en Flip zijn nieuw. (...) Mickey, de rondborstige Amsterdammer, zegt bij het voorstellen: ‘Klaartje? Wat een ouderwetse naam, we moeten haar maar Carry noemen, dat klinkt veel toffer.’ (...) We drinken thee, we kletsen wat, ze vertelt van het leven in Barneveld (...) Het wordt steeds gezelliger.’¹¹⁵³ Renate Kamp schrijft vlak na de oorlog hoe zij alles deelde, ‘en wel eerst met z’n drieën en later, toen

¹¹⁴⁹ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 67.

¹¹⁵⁰ Moskin, *I am Rosemarie*, 136.

¹¹⁵¹ *Ibid.*, 256.

¹¹⁵² Caransa, stuk 3, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 18. De zionistische groep kunnen de Hachsjarra jongeren zijn of de *Schülerkreis*.

¹¹⁵³ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 151.

nog een vriend van Hans uit Vught kwam, met z'n vieren.' Maar toen moest ze op transport. 'De jongens vonden het natuurlijk erg jammer dat ik zou vertrekken.'¹¹⁵⁴

Net als in memoires wordt in brieven het belang van vrienden onderstreept. Jenny Stern schrijft aan haar ouders over de vrienden die ze had gemaakt. 'Gisteravond is Iwan de hele avond met ons gelopen. Die ons zijn: Antje W., Hennie en Chr. Vriendin van haar, Jenny S., Manie W., Aron Nijveen. Het was echt gezellig.'¹¹⁵⁵ Frieda Menco schrijft aan vriendin Bep hoe ze samen met andere jongelui bij de batterijen werkte. 'Als ik terug ben, ben ik roetzwart, maar we gaan iedere dag onder de douche. Het is hier best uit te houden. We lachen erg veel.'¹¹⁵⁶ In brieven is vooral te lezen hoe jongeren hun vrienden van vóór Westerbork misten en probeerden contact te houden. Ze vroegen hen de oren van het hoofd: hoe het op school was, wat ze in hun vrije tijd deden en hoe het nu met ze ging. De behoefte om er nog bij te horen was groot. Hertha Aussen wilde niet alleen wat van school weten, maar ook hoe het met Roos was en of Netty's vakantie beviel, waarop ze enigszins jaloers was. 'Ik benijd je echt dat je nog zo echt fijn kunt roeien. Hoe is 't met je blaren.'¹¹⁵⁷ Ook de twaalfjarige Lion Salomonson vroeg naar de vakantie van zijn vriend Sipke. Hij was bang voor censuur en maant zijn vriend aan 'Schrijf toch alsjeblieft niet: Ik heb je brief ontvangen en schrijf er ook niet over dat ik je geschreven heb anders krijg ik last hier.' Maar deze voorzorgsmaatregelen moesten alleen worden genomen zodat Sipke hem wel kon blijven schrijven. 'Maar schrijf toch eens weer dat vind ik zo fijn.'¹¹⁵⁸ 'Mijn belangstelling gaat naar alles en allen uit', schrijft Helga Deen aan haar vriendje. 'Hoe is het met het examen van Hanneke en Gérard, ik heb het alles al eens eerder gevraagd. Wandelen en zijn jullie nog vaak samen, waarover denken en praten jullie? Hoe maken het al mijn bekende plekjes aan het galgenven?'¹¹⁵⁹ De vragen die Helga aan haar vrienden stelde, buitelden over elkaar heen.

Maar vriendschap had zijn prijs. Bovenal was er één risico dat ieder kind liep als hij of zij een vriendschap in Westerbork aanging: transport. 'Mijn vrienden en vriendinnen waren

¹¹⁵⁴ Kamp, dagboek, 1945, JHM, Doc. 00007911.

¹¹⁵⁵ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 105, brief van eind september 1942.

¹¹⁵⁶ Van Liempt, *Frieda*, 51, geciteerd aldaar.

¹¹⁵⁷ Brief van Hertha Aussen over roeien: 8 juni 1943, HCKW, DO 401, inv.nr. 4762-04, en over vakantie, 31 augustus 1943, inv.nr. 4762-10.

¹¹⁵⁸ Brief van Lion Salomonson van 23 oktober 1942, HCKW, DO 474, inv.nr. 5716-1.

¹¹⁵⁹ Helga Deen, *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen 1943*, (Amsterdam: Balans 2007) 65, brief van 8 juli 1943. De meeste kinderen in Westerbork hadden alleen per brief contact met hun vrienden thuis. Uitzondering hierop was Jenny Stern, wiens vriendin Trijnie Dolfing haar clandestien kwam opzoeken. Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 135-136.

verdwenen', schrijft Ab Caransa. 'Met hen ook iets dat toch weer op een enigszins vertrouwde omgeving leek te gaan lijken. De humor van Flip Roodveldt, de rust van meneer van der Laan, de hartelijkheid van diens vrouw en vooral mijn leeftijdsgenoten. (...) In mijn kinderlijke dromen hoopte ik altijd dat de trein ergens buiten op de hei was blijven steken en niet verder had gekund. Hoopte ik dat mijn vrienden, wanneer ik 's middags van mijn werk kwam, er weer zouden zijn.'¹¹⁶⁰ Ook de vriend met wie Shmu'el Hacoen zo goed kon praten, werd op transport gezet. 'Juda is verdwenen, net als de rest.'¹¹⁶¹ Jenny Stern, ten slotte, schrijft aan haar ouders wat voor een beroerde dag zij had. 'Er is namelijk vanmorgen een groot transport vertrokken. Al m'n kennissen zijn doorgedaan. De namen zal ik jullie noemen: mevrouw en meneer van Rhijn met kind, ook Riek en Evelien. Jullie begrijpen niet hoe zo'n slag dit voor me geweest is. Of liever is. Ik was er als hun kind. En de meisjes beschouwden me als hun zusje', schrijft Jenny. Ze voegt nog toe: 'Was Leny hier niet geweest, dan was ik vast vrijwillig meegegaan.'¹¹⁶²

De meeste kinderen verloren hun vrienden, enkele vonden ze ook weer terug. Willem Schroot schrijft in zijn memoires hoe hij bij een herdenking in Westerbork kwam, 'samen met mijn broer Philip, m'n vrienden uit de kampen, Bennie Valk en Simon Lampie. Door toedoen van m'n broer heb ik enkele jaren geleden Bennie weer ontmoet.'¹¹⁶³ De toen achttienjarige Frieda Menco ontmoette haar vriendin Ronnie Van Cleef in de gevangenis aan de Weteringsschans, drie dagen voordat ze naar Westerbork zouden worden gestuurd. 'We zijn heel lang samen gebleven, tot in Auschwitz. En we spreken elkaar nog steeds.'¹¹⁶⁴ Sommige kinderen vonden zelfs méér dan alleen een goede vriend in Westerbork.

4.9. JEUGDLIEFDES

Intimiteit en vertrouwen worden door adolescenten immers niet alleen gezocht en gevonden in vriendschap. Als jongens en meisjes gaan mengen, ontstaat er de mogelijkheid van meer dan alleen vriendschap.¹¹⁶⁵ Voor veel jongeren was Westerbork zelfs de plek waar ze voor het eerst in aanraking kwamen met seksualiteit.

¹¹⁶⁰ Caransa, stuk 3, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 11.

¹¹⁶¹ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 256.

¹¹⁶² Van der Oord, *Het ontbreekt ons aan een goed adres*, 164, brief van 16 februari 1943.

¹¹⁶³ Schroot, herinneringen, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-05.

¹¹⁶⁴ Van Liempt, *Frieda*, 39.

¹¹⁶⁵ Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 146-147.

In brieven van adolescenten is het geen thema waar heel expliciet over wordt geschreven. Dat is niet vreemd gezien de briefcensuur in het kamp en het voornaamste publiek van de brieven: familie en vrienden. Enkele jongeren schrijven aan hun vriendje of vriendinnetje en geven zo een inkijkje in dit gedeelte van een puberleven. De zeventienjarige Helga Deen kwam via Vught in Westerbork terecht en moest haar niet-joodse vriendje achterlaten. ‘Met je twee brieven was ik erg blij, vooral met de eerste, hij bracht me zo helemaal weer in onze stemmingen’, memoreert ze. ‘Lieve, lieve jongen laat je gedachten en verlangens de mijne kruisen en verder samen gaan langs onze gouden band, schrijf veel en geregeld. Je Helleke.’¹¹⁶⁶ Bram Asscher, negentien jaar, had eveneens een vriendinnetje buiten het kamp met wie hij schreef. ‘Liefste Treesje, hartelijk bedankt voor je aardige brieven. (...) Zie jij er werkelijk zo goed uit? Ook wat dikker geworden? Ik verlang er wel érg naar je weer te zien. Over 2 dagen is het 1 jaar dat je in V[ught; EM] bent. Wat een tijd, schat en eigenlijk toch ook wel om gevlogen. Als de resterende tijd dat ik je niet kan zien ook maar heel vlug voorbij is dan ben ik nu al wat tevreden. Nu, dag schatje, tot volgende brief. Heel veel liefs en zoenen van Bram.’¹¹⁶⁷ Bram en Trees trouwden na de oorlog, maar hun huwelijk hield niet lang stand.

Seksualiteit en liefde zijn vooral in de herinnering belangrijke thema's. Tegenover de bevreemdende kampwereld met haar omgekeerde orde stellen auteurs de tentatieve, eerste stappen op het gebied van de seksualiteit en liefde. Vaak wordt de choquerende alomtegenwoordigheid van seks en seksualiteit in het kamp opgemerkt. ‘The air is thick with desire’, schrijft Hanna Kalter-Weiss. ‘She feels the glances of the old geezers whenever she walks through the men’s wings. Despite the solo sleeping arrangements, an alarming number of women are pregnant. She doesn’t need to be convinced that rumors about the rakish camp leader and long-term residents are true. They have private nooks, separate rooms, and the power to grant favors, exemptions, food...’¹¹⁶⁸ Toch keek Hanna met een mengeling van fascinatie en afkeer naar het pasgetrouwde vriendenkoppel dat iedere avond op het bovenste bed van hun vrijheid genoot. Enigszins beschaamd keerde ze zich van hen af om ze wat privacy te geven, maar het zette haar wel aan het denken over haar eigen vriendje buiten Westerbork, wiens handen ze best zou willen voelen, ‘the warmth of his body against

¹¹⁶⁶ Deen, *Dit is om nooit meer te vergeten*, 65, brief van 8 juli 1943.

¹¹⁶⁷ Brief van Abraham Asscher aan moeder en een gedeelte aan Treesje van 22 maart 1944, HCKW, RA 1090.

¹¹⁶⁸ Kalter-Weiss, *Scuds*, 225.

hers.¹¹⁶⁹ Alexander Roseboom was niet erg onder de indruk. ‘Op die bedden lagen mensen te lezen (...) of lagen ook wel wat te vrijen’, schrijft hij.¹¹⁷⁰

Shmu’el Hacoen beschrijft hoe gefascineerd hij was een jong stel in de s-barak elkaar te zien liefkozen, te midden van alle ellende. ‘Ze zaten tegenover elkaar aan tafel en stonden telkens op om elkaar te omhelzen en te kussen. (...) Het meisje straalde als de zon en ik was gehypnotiseerd.’ Het was iets dat in de gewone wereld taboe was geweest. Hier, in Westerbork, was dat anders. ‘Het beeld is onuitwisbaar in mijn geheugen, in mijn bewustzijn gegrift’, schrijft Shmu’el. ‘Een mooi, jong paar verdrinkt zijn wanhoop in de liefde.’¹¹⁷¹ Misschien maakte dit paar vooral wel zo een grote indruk op Shmu’el, omdat het iets was wat hij nog nooit had gezien. Hij was nog maar een jongen van zeventien die allerlei gevoelens bij zichzelf aan het ontdekken was. Shmu’el beschrijft hoe hij met een heel andere kant van de liefde in aanraking kwam via een bevriende barakgenoot. ‘Die Asmodee wist precies wat hij een zeventienjarige jongen aan moest bieden.’ Shmu’el las ‘Demi Mondaine’, ‘een grondige spoedcursus, open en bloot, die alle minder geestelijke aspecten van het geslachtsleven omvatte; in het kort: pornografie.’ Maar Hacoen was de bibliothecaris dankbaar. ‘In weinige uren van koortsachtig lezen verwierf ik een fundamentele en tamelijk brede ontwikkeling in de wetenschap van het grootste taboe aller tijden.’¹¹⁷²

De eerste lessen in seksualiteit hoefden niet zo expliciet of rigoureuus te zijn als Hacoen ze ervoer. Veel kindoverlevenden blikken op hun ontluikende seksualiteit in het kamp terug met een mengeling van weemoed, vertedering en nuchterheid. Deze ontluikende seksualiteit bereikte zeker niet bij allen het stadium van gemeenschap. Hannelore Grünberg-Klein werd op iedere nieuwe leraar in het kamp verliefd. Eerst was het Leo Blumensohn, toen Salo Carlebach en ‘Natuurlijk werd ik ook weer op Dr. Lieblein verliefd’, schrijft ze met lichte zelfspot.¹¹⁷³ Rosa Hartz was zestien toen ze in Westerbork heel nuchter in de liefde werd geïntroduceerd. ‘I used to have dates to go to the concerts. It was my introduction to classical music and boys. One in particular. His name was Emil and I looked up to him like a prince. (...) We became really good friends and one day he told me to give him a kiss which I did. I gave him a peck on the cheek. Not that way, he said, Well, that was my

¹¹⁶⁹ Ibid., 272.

¹¹⁷⁰ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 14.

¹¹⁷¹ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 248-249.

¹¹⁷² Ibid., 259. Ook leerde hij over condooms, 262.

¹¹⁷³ Grünberg-Klein, ‘Als er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 74.

introduction.¹¹⁷⁴ Norbert Buchsbaum herinnert zich een vriendinnetje in het kamp. ‘Daar doemden ineens twee vochtige fluwelen bruine ogen op, als grote amandelen, waaruit warmte en geestdrift straalden. (...) Zij schoof haar linkerarm onder mijn rechter en voor we wisten wat we eigenlijk deden, liepen we al samen.’ Iedere dag stond het meisje hem op te wachten en liepen ze door het kamp. Norbert gaf haar zijn eerste kus toen zij op transport moest. Hij was geschokt toen zij hem vertelde dat zij in ruil voor bescherming met de arts waar ze voor werkte sliep.¹¹⁷⁵ Op zo een moment werd pijnlijk duidelijk dat in Westerbork seksualiteit ook een andere kant kon hebben.

Overigens was Hannelore niet de enige in haar onbereikbare liefde met alle puberpijn en emotie die daarbij hoort. Veertien jaar was Gerhard Durlacher toen hij verliefd werd op een meisje van de Westerbork-revue, Hannelore Eisinger-Cahn. ‘Haar donkerbruine ogen in haar door kastanjekleurig haar omkranste gezicht vervolgen me in mijn verhitte verbeelding. De cabaretavonden, nadat op dinsdagochtend de spooktrein met duizend mensen naar Polen vertrokken was, betekenden voor mij de hemel na de hel.’¹¹⁷⁶ Vijftig jaar later beroert zij hem nog. ‘Als ik ’s avonds, bijna dwangmatig, het boek [over Westerbork, EM] weer ter hand neem en met mijn loep op zoek ga naar de realiteit die de fantasie beteugelt, zit ik plotseling oog in oog met de Hannelore uit mijn puberdromen. (...) De confrontatie doet pijn als een oud litteken bij slecht weer.’¹¹⁷⁷

Oudere adolescenten maakten hun eerste keren in het kamp mee. Renate Kamp had een vriendje, Hans, met wie ze vlak voor haar komst naar Westerbork voor het eerst seks had. In het kamp wilden de verliefden maar wat graag meer, maar dat was niet altijd even makkelijk. ‘Je kon je nergens afzonderen’, beschrijft ze in haar memoires. ‘En om 8 uur moest je binnen zijn. Wij hadden er iets op gevonden. We gingen om ½ 8 heet water halen bij het ketelhuis voor mijn kruik. Dat mocht. En daar was het donker en was er meestal niemand in de buurt. Dan konden we tenminste even vrijen, tegen die donkere muur van het ketelhuis

¹¹⁷⁴ Doery-Hartz, HCKW, RA 1063, 10. Vergelijk Ab Caransa: ‘Ik moet in die tijd ook verliefd zijn geweest maar ik weet niet meer of dat verliefdheid was op een meisje of op de verliefdheid zelf. Aardige meisjes waren er genoeg, ook in mijn omgeving’, verslag Caransa, stuk 3, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 18. Vergelijk ook Rosemarie’s ontluikende seksualiteit, zoals beschreven door Moskin. Moskin, *I am Rosemarie*, 115, over hoe ze jaloers is op hoe vriendin Ruthie wel makkelijk met jongens kan omgaan, 135, waar Rosemarie schrijft hoe ze zich realiseerde dat ze verliefd was op Lewis, de jeugdleider.

¹¹⁷⁵ Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 64-66.

¹¹⁷⁶ Durlacher, *Quarantaine*, 39-40.

¹¹⁷⁷ *Ibid.*, 47.

geleund. Dat was al heel wat.¹¹⁷⁸ Fred Schwarz was dolverliefd op Carry. Samen zijn was moeilijk en vaak deden ze het in de barak.¹¹⁷⁹ Soms konden ze een beter plekje bemachtigen, zoals een kamer in één van de huisjes. ‘Een hele zondagmiddag met z’n tweeën alleen, een ongekende zaligheid. Buiten is het somber weer, het water valt in bakken uit de hemel, dat maakt het binnen nog meer cosy. We hebben wat lekkers meegenomen en wat te lezen. Het is een weelde van lang geleden om gewoon in een kamer te zijn. Je hebt bijna vergeten hoe dat is. En dan nog met elkaar...’¹¹⁸⁰ De liefde bleef, ook na de oorlog, en Fred en Carry zijn nog steeds bij elkaar. Maar de grote liefde van Ronnie Goldstein-van Cleef kwam niet terug. Ook zij hadden afgesproken na de oorlog te gaan trouwen.¹¹⁸¹

4.10. BESLUIT

In dit hoofdstuk stelde ik het gevoel van de verloren jeugd centraal, zoals dit door verschillende kindoverlevenden werd verwoord. Door te kijken naar de dingen die kinderen en kindoverlevenden zelf beschreven in brieven, dagboeken en memoires en door het thema in de bredere context van jeugdherinneringen te plaatsen, hoopte ik een antwoord te kunnen geven op de vraag in welke opzichten de beleving van de jeugd in Westerbork bijzonder was.

Heel letterlijk genomen was de jeugd niet voorbij. Een kind van tien blijft een kind van tien, ook in een doorgangskamp en zal als een kind reageren op wat hem of haar overkomt. In Westerbork betekende dit dat kinderen zich heel makkelijk konden aanpassen – het was al snel alsof het leven nooit anders was geweest –, maar door de stressvolle omstandigheden tegelijkertijd in hun gedrag (nadelig) werden beïnvloed. Vooral oudere kinderen kregen verantwoordelijkheden en vrijheden toebedeeld waar ze lang niet altijd aan toe waren. Dat bepaald gedrag als vroegvolwassen kan worden geïnterpreteerd, betekent niet dat het kind in alle opzichten al was opgegroeid. Jenny Stern was als een moeder voor haar zusje Leni, maar begreep niet waarom haar ouders geen betere pakketjes konden opsturen. Shmu’el Hacoheh was zo goed als onafhankelijk van zijn familie in het kamp, maar was net als iedere andere puberjongen die voor het eerst in aanraking komt met seksualiteit. Kinderen

¹¹⁷⁸ Kamp, herinneringen, deel twee, JHM, Doc. 00007914, 13.

¹¹⁷⁹ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 156, ‘Kussen elkaar hartstochtelijk, trekken een deken over ons heen en het lijkt alsof we elkaar al heel, heel lang kennen.’

¹¹⁸⁰ *Ibid.*, 169.

¹¹⁸¹ Ronnie Goldstein-Van Cleef, Saar Roelofs, *Nog Altijd. Over jeugd, verzet, concentratiekampen en het leven daarna*, (Kampen: Ten Have 2005), 56. Lex Maijer, ‘DE GROTE LIEFDE. Ik voelde me bij hem heel goed. Heel veilig. Als we zouden terugkomen, zouden we gaan trouwen. Dat spraken we af.’

werden geconfronteerd met een plek, met omstandigheden en met nieuwe mores in een half omgekeerde wereld, probeerden zich aan te passen en tegelijk zo gewoon mogelijk verder te leven; te spelen, naar school te gaan, vrienden te maken en hun eigen seksualiteit te ontdekken, zoals ook in andere literatuur over kinderen in doorgangskampen wordt benadrukt.¹¹⁸²

Maar tegelijkertijd was de jeugd wel voorbij, namelijk de jeugd zoals zij die hadden gekend. Dat beseffen kindoverlevenden als ze vanuit de positie van de recent gepensioneerde gaan terugkijken, op hun jeugd, op hun hele leven. Dergelijke reflectie was bijna een onmogelijkheid toen men er nog middenin zat, zeker als men nog een (klein) kind was. Jo Levie is met zijn markante inzicht een witte raaf. De tienjarige jongen eindigt een brief aan zijn neefje met de woorden: ‘Nu de groeten van een onbekende die toch een bekende voor jullie is.’¹¹⁸³ De jongen leek precies aan te voelen wat het isoleren van een groep met de eigen identiteit deed. Het is alsof hij wist wat hij tegelijkertijd – in zijn andere heel kinderlijke brieven – niet wist.

Het besef Westerbork anders te hebben beleefd dan volwassenen, samen met het gebrek aan erkenning voor die ervaringen, is één van de belangrijkste motiveringen voor de kindoverlevenden om hun verhaal te vertellen. In hun nadruk op en beschrijvingen van de specifieke ervaringen van een kind in het kamp willen de auteurs laten zien hoe anders dit leven was, hoezeer hun kinderlevens werden verstoord. Dit resulteert in een specifieke thematiek, die te maken heeft met het in ontwikkeling zijn naar volwassenheid in extreme tijden. Auteurs schrijven hoe zij in Westerbork geen kind meer konden zijn, hoe zij gedwongen werden (te) volwassen verantwoordelijkheden op zich te nemen. Tegelijkertijd, zo schrijven zij, begrepen zij als kind veel minder van wat er gebeurde, en dit kon soms leiden tot wat men als ‘regressief gedrag’ aanduidt. Ook buiten Westerbork en in andere kampen speelden deze thema’s – het geen kind meer kunnen zijn en het (regressief of vroegvolwassen) gedrag dat daaruit voortvloeide. Westerbork was uiteindelijk maar één

¹¹⁸² Dwork, *Children with a star*, 120, waar zij schrijft: ‘Life went on and the children evolved a new way to live it.’ Kinderen leefden als het ware op twee niveaus tegelijk, aanpassen aan het abnormale van het doorgangskamp, tegelijkertijd zo gewoon als mogelijk verder functioneren, zie ook 116: ‘It was a schizophrenic existence of participating in the mirage of stability and absorbing the dissolution of the principles on which that order had been based.’ Ook Ben-Sefer benadrukt deze tweedeling, Ben-Sefer, *In the Valley of the Shadow Westerbork*, 148, waar ze schrijft over een ‘disassociated life’; dat kinderen gewone kinderlijke activiteiten ondernamen, terwijl tegelijkertijd de bekende structuren werden ondermijnd. Zie voetnoot 191, en p 25 voor kritiek op Sefers benadering van onaangepast gedrag als regressie.

¹¹⁸³ Brief van Jo Sander Levie 16 januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

schakel in de keten van de vervolging zoals kindoverlevenden die hebben meegemaakt. Het groeiende besef van het anderszijn van hun ervaringen als kind is mede bepaald door maatschappelijke ontwikkelingen in de herinnering aan de oorlog, waardoor steeds meer groepen de ruimte kregen hun stem te laten horen.¹¹⁸⁴ Hoewel veel van de thema's in dit hoofdstuk niet alleen voor de beleving van en herinnering aan Westerbork gelden, was het kamp op de Drentse hei voor veel kinderen de eerste ervaring met het kampleven en fungeert als een cesuur – één cesuur onder vele.¹¹⁸⁵

Oorlog en vervolging maakten dus een einde aan wat de meeste kindoverlevenden als een relatief onbezorgde jeugd hadden beleefd. Een jeugd waarin het kind in ieder geval kon spelen zonder angst, naar school kon gaan zonder stigmatisering en waarin het kon opgroeien met familie en vrienden om zich heen, zelfs al groeide men op in de jaren dertig: de crisisjaren. Het verlies van de jeugd betekende veeleer het verlies van de jeugd zoals deze had moeten zijn, zoals deze behóórde te zijn. Misschien speelt het moment van schrijven – na de explosie van de jeugdcultuur vanaf de jaren zestig – ook een rol. Kindoverlevenden schrijven in een tijd waarin kinderen meer dan ooit tevoren een eigen plek in de samenleving innemen. Hun eigen door de oorlog verstoorde jeugd werd al snel gezet tegenover de vrije jeugd van de eigen kinderen en kleinkinderen en dit versterkte het idee van de gestolen jeugd. Voor de auteurs is de ervaring in Westerbork een markering; toen zijn de problemen begonnen. Wat zij in Westerbork hebben moeten ondergaan is deel van de onrechtvaardigheid die hen is aangedaan als méns: de jeugd is hen ontstolen, een deel van hun mens-zijn, van hun menswaardigheid, is hen ontstolen.

¹¹⁸⁴ Verschillende kindoverlevenden van Westerbork noemen ook organisaties die hen bewust (hielpen) maken van hun specifieke ervaring als kind. Zoals bijvoorbeeld Abraham Stahl, die vanuit een oproep vanuit Irgoen Oki Holland ging schrijven. Anderen werden gevraagd door het HCKW om iets van hun herinneringen op te schrijven, zoals Ed Wijnschenk. Niet alleen Joodse kindoverlevenden werden zich bewust van hun specifieke ervaringen. Ook Indische kinderen gingen over hun kampervaringen en hun verloren jeugd schrijven. Historica Esther Captain spreekt van een generatiewissel tussen volwassen auteurs en voormalige kampkinderen in de periode 1980-1995. Verschillende thema's die de kindoverlevenden van Westerbork aansnijden in hun memoires zijn ook in memoires van Indische kampkinderen te vinden, zoals de transformatie in een 'kampkind', de moeilijkheden van het kampleven, het feit dat men in het kamp nog geen volwassene was, maar ook geen kind meer, en hoe men na de oorlog zijn identiteit herstelde. Zie Captain, *Achter het kawat*, 292-304, specifiek 296-297, en 330-331.

¹¹⁸⁵ Dwork noemt de doorgangskampen 'the beginning of a process of adaptation to a world without precedent or parallel.' Dwork, *Children with a star*, 116. Men denke ook aan verschillen in (breuk)ervaring tussen kinderen die vanuit de onderduik in Westerbork kwamen en kinderen die rechtstreeks vanuit het 'gewone' leven kwamen.

Tegelijkertijd kunnen deze jeugdherinneringen aan de oorlog in een nog bredere context geplaatst worden, namelijk in die van het relatief moderne genre van de jeugdherinnering zelf.¹¹⁸⁶ Dan blijken deze specifieke jeugdherinneringen zowel gewoon als ongewoon te zijn. Thema's uit het genre komen terug in de jeugdherinneringen die hier zijn besproken: men wil vertellen hoe de jeugd is verlopen, hoe men is gevormd door en in die jeugd. Men komt 'bijna vanzelf tot een opsomming van wat een kind zoal overkomt op weg naar de volwassenheid', zoals historicus Hugo Röling schrijft.¹¹⁸⁷

Thema's als zelfbewustzijn en identiteit, de directe omgeving van leeftijdgenoten, de schoolgang, ouders en andere familie, het ontdekken van de eigen seksualiteit, de wijde wereld, de dood, godsdienst en ten slotte het afscheid van de jeugd zijn ook in dit hoofdstuk de revue gepasseerd.¹¹⁸⁸ Jeugdherinneringen van kindoverlevenden zijn aan de ene kant dus heel gewoon. Ook in Westerbork groeiden kinderen op, werden zich bewust van zichzelf en zochten, zeker als adolescent, meer en meer een eigen identiteit in de *Schülerkreis* of gewoon bij vrienden. Generatieconflicten als die waarover Alexander Roseboom schreef, blijken een veelvoorkomend onderwerp te zijn, net als de wijzen waarop door kindoverlevenden soms behoorlijk openhartig werd geschreven over de eigen seksuele ontwikkeling.¹¹⁸⁹ Eerder in dit hoofdstuk werden de herinneringen aan de schooltijd als saai en vervelend in de bredere context van de jeugdherinnering gezet. Maar de jeugdherinneringen van kindoverlevenden zijn ook ongewone herinneringen, getypeerd door oorlog en vervolging. Dat verklaart waarom de herinneringen aan de schooltijd tegelijkertijd gekenmerkt werden door een relatief grote drang tot leren. En de dood, of in ieder geval de dreiging daarvan, neemt in deze herinneringen een veel grotere plek in dan gewoon is voor herinneringen van die generatie. De wijde wereld, die in de meeste jeugdherinneringen nog heel klein is, werd voor kindoverlevenden al snel een werkelijkheid die zich ook achter de voordeur in het intieme gezin deed voelen. Het afscheid van de jeugd, ten slotte, is in jeugdherinneringen altijd een belangrijk moment, maar neemt bij deze auteurs een nog pregnantere positie in, gezien het feit dat het afscheid voor velen te vroeg leek te komen.

¹¹⁸⁶ Röling, *Zichzelf te zien leven*, paragraaf 1.2, 'Autobiografische getuigenissen over de jeugd als nieuw genre', 8-10.

¹¹⁸⁷ *Ibid.*, 19.

¹¹⁸⁸ *Ibid.*, 21-26.

¹¹⁸⁹ *Ibid.*, 26, en hoofdstuk 6, 93-106, 23, waar hij schrijft dat 'vanaf het einde van de negentiende eeuw een openlijker cultivering van seksualiteit dominant wordt.' 'In de meeste recente generaties is het een vast, bijna verplicht nummer geworden.'

Volgens Röling is het vooral frappant hoe het in jeugdherinneringen van de afgelopen 250 jaar eigenlijk altijd draaide om één vraag: het zalig of niet zalig zijn van de jeugd – was mijn jeugd goed of slecht – en welke invloed dit had op de rest van het leven.¹¹⁹⁰ In de ontwikkeling van het zelfbewustzijn, in de jeugd, proberen autobiografen de wortels van hun karakter te vinden.¹¹⁹¹ Specifiek voor de jeugdherinneringen van kindoverlevenden is dat velen de neiging hebben de eigen jeugd van voor de oorlog te idealiseren, terwijl men opgroeide in een periode die toch niet ideaal kan worden genoemd.¹¹⁹² Röling schrijft hoe één auteur als titel voor haar jeugdherinneringen de dichtregel van Edgar du Perron ‘We leven het zaligst in ons verst verleden’ gebruikt. ‘Dat “verst verleden” is natuurlijk onaantastbaar voor iemand wier kindertijd afgesloten werd met een oorlog waarin ouders en familie werden omgebracht’, concludeert Röling.¹¹⁹³

Toch leidt dit idee van een ‘verloren paradijs’ meestal niet tot de conclusie van een in alle opzichten ongelukkig leven geleid te hebben. Suzanne Mehler-Whitely schrijft uiteindelijk een goed leven te hebben opgebouwd, en ook Harry Fields en Fred Schwarz hebben de gebeurtenissen die hun jeugd zo ernstig bepaalden een plek kunnen geven. Veel van de memoires werden geschreven voor kinderen en kleinkinderen, een opdracht aan de volgende generaties, ten teken dat het de nazi’s niet was gelukt hen uit te roeien. Foto’s van de auteur omringd door de familie illustreren hoe ver men ondanks alles is gekomen. Zelfs titels van memoires refereren geregeld aan die nieuwe familie waaraan auteurs veel steun hebben ontleend; kinderen hielpen geregeld met schrijven en publiceren. Voor velen van de

¹¹⁹⁰ Ibid., 21, 118-129. De facto gaat het om herinneringen vanaf de late negentiende eeuw.

¹¹⁹¹ Ibid., 128.

¹¹⁹² Bijvoorbeeld Van Leeuwen, *Klein in memoriam*, 9, waar zij over een driedeling schrijft van voor, in en na de oorlog. Bruut en wreedaardig werd een einde gemaakt aan de jeugd van een Joods kind uit een gelukkig gezin, geparafraseerd, eerder in dit hoofdstuk volledig geciteerd, voetnoot 821, Grünberg-Klein, ‘Als er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 2-6, over een ‘zorgeloze onbevungen kindheid’, Rose Judy De Liema-Van Gelder, ‘So you will remember, a mother writes to her children’, 1982, HCKW, DO 532, inv.nr. 6704 , 3, ‘it is so good to think back on how I grew up in such a happy, peace loving, good Jewish family’, Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 7, ‘korte, maar gelukkige kinderjaren’, Caransa, stuk 3, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 1, ‘hele beschermde jeugd’, Doery-Hartz, HCKW, RA 1063, 1, ‘very happy childhood.’ Vaak komt het positieve beeld van de jeugd vooral in de beschrijving ervan tot uitdrukking. Uitzondering is Ronnie Goldstein-Van Cleef die heel specifiek aangeeft een nare jeugd te hebben gehad. Goldstein-Van Cleef, Roelofs, *Nog altijd*, 13-27.

¹¹⁹³ Röling, *Ziczhelf te zien leven*, 119-120. Het gaat om Hanny Michaelis, Norbert Maas, *Verst verleden. Jeugdherinneringen*, (Amsterdam: Van Oorschot 2002).

kindoverlevenden bleek het dus toch mogelijk om na een als verloren ervaren jeugd een min of meer bevredigend leven te leiden, alle ellende in en na de oorlog ten spijt.¹¹⁹⁴

¹¹⁹⁴ Mehler-Whitely, *Appel is forever*, 164, waar ze schrijft uiteindelijk 'a good life' te hebben opgebouwd, Fields, *Turbulente tijden*, 157-158, Schwarz, interview 3 maart 2008 met auteur, op vraag of hij het een plek heeft kunnen geven: 'Maar, eh, nee, ik ik moet toegeven dat ik, of ik geloof dat we, dat we het goed, goed getroffen hebben.' Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 100-101, Whitely, *Appel is forever*, 11, 'Acknowledgments', Roseboom, 'Jood', HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, draagt het op aan zijn (klein)kinderen, net als Mannheim, 'Herinneringen', die besloot te schrijven omdat hij zelf graag wat had geweten van zijn ouders en grootouders. de Liema, 'So you will remember, a mother writes to her children', HCKW, DO 532, inv.nr. 6704, wier kleindochter het in het Nederlands vertaalde, Ellen Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*.